



# Galen z Pergamonu *O moich własnych księgach*<sup>1</sup> (*De libris propriis liber* – *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*)

Łukasz Karczewski<sup>2</sup>, Judyta Krajewska<sup>3</sup> (tłumaczenie i komentarz)

## 1. Wprowadzenie

*De libris propriis liber* jest drugą częścią autobiograficznego dyptyku Galena z Pergamonu. Pierwsza zatytułowana *De ordine librorum suorum ad Eugenianum*, tłumaczenie wraz z obszernym *Wstępem* odnoszącym się do obydwu części została opublikowana w „Vox Patrum” 82 (2022) s. 265-294. W *Bibliografii* dotyczącej *De libris propriis liber* nie wykazano literatury wymienionej już w części pierwszej.

Zastanawiające jest, co skłoniło Galena do napisania bibliografii własnych pism, mimo że większość jego zachowanych dzieł zawiera elementy autobiograficzne. Czy wystarczającym wyjaśnieniem może być tekst będący wprowadzeniem do katalogu jego dzieł w *De libris propriis liber*? Wykazał w nim pobudki, które doprowadziły do utworzenia katalogu i opisał wydarzenia, które miały ostateczny wpływ na jego decyzję:

---

<sup>1</sup> W tytule dzieła Galena wykorzystano adaptację znaczeniową greckich terminów „księga” oraz „rozdział” za słownikiem O. Jurewicza, gdzie: τὸ βιβλίον = księga (rodzaj nijaki – *neutrum*), a ἡ βιβλίος = rozdział książki (rodzaj żeński – *femininum*). Zob. O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, Warszawa 2000, s. 149.

<sup>2</sup> Mgr Łukasz Karczewski, doktorant, Instytut Historii, Wydział Nauk Historycznych, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: karczewski-lukasz@wp.pl; ORCID: 0000-0001-5654-040X.

<sup>3</sup> Dr Judyta Krajewska, nauczyciel akademicki, Wydział Nauk Historycznych, Wydział Medyczny Collegium Medicum Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie; e-mail: j.iwanska@uksw.edu.pl; ORCID: 0000-0002-3070-1663.

Z tego więc powodu, jak również dlatego, że moje księgi są przedmiotem wszelkiego rodzaju haniebnych postępków, w wyniku czego różni ludzie, w różnych prowincjach, czytają<sup>4</sup> (moje księgi) pod różnymi imionami, z wszelkimi rodzajami cięć, uzupełnień i przeróbek. [Z tego powodu] zdecydowałem, że najlepiej będzie najpierw wyjaśnić przyczynę tych zniekształceń, a następnie opisać zawartość każdego z moich własnych dzieł<sup>5</sup>.

Poruszył również istotny problem, jakim było rozpowszechnianie jego dzieł, które – przyjmując kryteria współczesne – uzasadniało zarzuty postawione przez Galena. Dotyczyło to zarówno skopiowania jego utworu wraz z przypisaniem sobie prawa do jego autorstwa, jak również rozpowszechniania dzieła podpisanego *Galen medyk*, któremu autorstwu Galen zaprzeczał.

Innym problemem był sposób dystrybucji dzieł. Według Petera Singera w starożytnych dyskusjach na temat książek i ich docelowych odbiorców wyraźnie widać różnicę między ich prywatną dystrybucją między przyjaciółmi, wśród grona studentów czy słuchaczy, a bardziej formalnym rodzajem dystrybucji lub „publikacji” tekstu. W jednym z fragmentów *De libris propriis liber* Galen opisuje przypadki, kiedy utwory przeznaczone do czytania tylko w niewielkim kręgu, czasami tylko w gronie studentów – zazwyczaj napisane na konkretne prośby – zostały skopiowane i rozpowszechnione bez zgody autora i tym samym zyskały szerszą dystrybucję. Takie utwory są wyraźnie lub pośrednio określano jako niekompletne w porównaniu z dziełem, które ma być zaprezentowane szerszemu gronu odbiorców. Czasami dzieło niekompletne czy z błędami wracało do autora celem poprawy przed dalszym rozpowszechnianiem. Ważnym elementem tego procesu było zdeponowanie kopii swojej pracy w bibliotece publicznej, co umożliwiało – w procesie opisanym również przez Galena – zainteresowanym czytelnikom nie tylko zapoznanie się z dziełem *in situ*, ale także wykonanie kolejnych kopii na ich prywatny użytek. Należy również pokreślić, że ἔκδοσις<sup>6</sup> w czasach Galena ma niewiele wspólnego w pro-

<sup>4</sup> ἀναγιγνώσκοντες / ἀναγιγνώσκω – dosł. ‘czytać, studiować’. W tym kontekście ‘mówić na piśmie’. Przez analogię do wcześniejszej wzmianki Galena o podpisaniu się kogoś imieniem „Galen” pod własnym tekstem jest to najlepiej ująć w języku polskim jako „wydają”.

<sup>5</sup> Zob. poniżej (początek tekstu Galena).

<sup>6</sup> Termin ten według słowników posiada ogólne znaczenie ‘wydawać’ lub ‘edytować dzieło (traktat)’. Zob. H.G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1996, s. 504; O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa 2000, s. 270. Jednakże

cesem wydawniczym w czasach nowożytnych, kiedy to, jak stwierdził Singer, autor ani „wydawca” nie przygotowywali wielu egzemplarzy przeznaczonych do obiegu. Udostępnienie utworu przyjacielowi, jak i szerszej publiczności z punktu widzenia autora polegało na przekazaniu lub udostępnieniu tylko jednego egzemplarza, z którego mogły być sporządzone kolejne kopie. W przeciwieństwie do nowożytności w starożytności nie było wyznaczonej dokładnej liczby osób mających dostęp do egzemplarza celem sporządzenia kopii, jak również nie ograniczono ilości sporządzanych odpisów<sup>7</sup>. Jak wynika z tekstu *De libris propriis liber*, taki rodzaj upowszechniania stwarzał możliwości do nadużyć.

Główny tekst *De libris propriis liber* podzielony jest na osiemnaście rozdziałów zatytułowanych następująco:

- *[O dziełach], które powstały w czasie pierwszego [mojego] pobytu w Rzymie];*
- *Księgi, zestawione przez mnie, które zostały mi przekazane przez pewne grupy w trakcie podróży do domu;*
- *Dzieła na temat anatomii;*
- *O różnicach między chorobami oraz o różnicach między objawami;*
- *Terapeutyka;*
- *Charakter prac na temat prognozowania [chorób];*
- *Komentarze na temat [prac] Hippokratesa;*
- *O różnicach w poglądach z Erisistratusem (z Keos);*
- *Dzieła odnoszące się do Asklepiadesa;*
- *O różnicach pomiędzy lekarzami empirykami;*
- *O różnicach pomiędzy metodykami;*
- *O księgach użytkowanych jako argument dowodowy;*
- *Księgi na temat filozofii moralnej;*
- *Prace na temat filozofii Platona;*
- *Prace dotyczące filozofii Arystotelesa;*
- *Prace dotyczące dzieł filozofów stoickich;*
- *Prace na temat filozofii Epikura;*
- *Prace na temat zainteresowań językowych i retorycznych.*

w omawianych przez Galena przypadkach nie zawsze było to dzieło przeznaczone dla szerszej grupy odbiorców, a jedynie pisemko sporządzone na własne potrzeby (jako szkolny traktat lub rodzaj skryptu dla studentów).

<sup>7</sup> P. Singer, *New Light and Old Texts: Galen on His Own Books*, w: *Galen's Treatise Περὶ Ἀλπιᾶς (De indolentia) in Context*, Leiden 2018, s. 91-94.

Galen omówił krótko treść każdej wymienionej książki i w wielu przypadkach opisał historyczne tło oraz okoliczności jej powstania, określił jej rodzaj i odbiorcę. *De libris propriis liber* zawiera unikalne informacje na temat dzieciństwa Galena, dwóch okresów jego życia w Rzymie, pożaru, który miał miejsce w Świątyni Pokoju w stolicy imperium w 192 roku oraz zarazy podczas panowania Antoninusa Piusa nazywanej „plagą Antoninusa”. Galen podał tytuły, a nawet streszczenia wielu zaginionych dzieł nie tylko własnych, a także swoich poprzedników i współczesnych (filozofów i lekarzy).

W późniejszych wiekach, idąc za przykładem Galena, uczeni tworzyli swoje autobiografie. Przykładem może być Girolamo Cardano, który w 1543 roku, jeszcze przed osiągnięciem szczytu kariery i napisaniem swoich najbardziej znanych oraz charakterystycznych dla swojej twórczości dzieł (np. *De sapientia*), napisał *De libris propriis* i przedstawił chronologicznie oraz w formie narracyjnej swoje dzieła.

## 2. Wydania tekstu

*Galeni librorum pars tertia, catalogum eorum proximè sequens pagina monstrabit*, ed.

A. Cratander, Basileae 1538.

*Galeni librorum pars tertia*, t. 3, ed. A. Manutius, Venise 1525.

*Claudii Galeni opera omnia*, t. 19, ed. C.G. Kühn, Leipzig 1821, s. 8-48.

*Claudii Galeni scripta minora*, ed. G. Helmreich, Leipzig 1891, s. 80-124.

Hayes E. – Nimis S.A., *Galen: three treatises: on my own books, on the order of my own books, & that the best physician is also a philosopher: an intermediate Greek reader: Greek text with running vocabulary and commentary*, Oxford 2014.

Boudon-Millot V., *Galien: Introduction générale; Sur l'ordre de ses propres livres; Sur ses propres livres; Que l'excellent médecin est aussi philosophe*, Paris 2007.

## 3. Przekłady nowożytne

### Niemieckie

Brodersen K. – Hiersemann A. – Steger F., *Galenos: Arzt und Philosoph. Fünf autobiographische Schriften*, Stuttgart 2021.

## Angielskie

Singer P., *Galen: Selected works*, Oxford 2001.

Hayes E. – Nimis S.A., *Galen: three treatises: on my own books, on the order of my own books, & that the best physician is also a philosopher: an intermediate Greek reader: Greek text with running vocabulary and commentary*, Oxford 2014.

## Francuskie

Boudon-Millot V., *Galien: Introduction générale; Sur l'ordre de ses propres livres; Sur ses propres livres; Que l'excellent médecin est aussi philosophe*, Paris 2007.

## Włoskie

Vegetii M., *Claudius Galenus: Nuovi scritti autobiografici*, Roma 2013.

## Hiszpańskie

Martínez Manzano T., *Claudi Galè: Tratados filosóficos y autobiográficos*, Madrid 2002.

## Rosyjskie

Гален, *О собственных книгах*, пер. и примеч. И.В. Пролыгина, „Философское антиковедение и классическая традиция” 11/2 (2017) s. 1-42.

Гален, *О моих воззрениях*, пер. Е.В. Афонасина, „Философское антиковедение и классическая традиция” 10/1 (2016) s. 190-215.

## 4. Bibliografia

Degen R., *Galen im Syrischen: Eine Überschrift über die sirische Überlieferung der Werke Galen*, w: *Galen: Problems and Prospects*, red. V. Nutton, London 1981, s. 131-166.

Fichtner G., *Corpus Galenicum: Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen 2004.

Mani V., *Die griechische Editio „princeps” des Galenos (1525), ihre Entstehung und ihre Wirkung*, „Gesnerus” 13 (1956) s. 29-52.

Mohadi M., *The House of Wisdom (Bayt al-Hikmah) and Its Civilizational Impact on Islamic libraries: A Historical Perspective*, „Mediterranean Journal of Social Sciences” 8/5 (2017) s. 186.

Nutton V., *The Chronology of Galen's Early Career*, „The Classical Quarterly” 23/1 (1973) s. 158-171.

Singer P.N., *Galen, Selected works, The Worlds Classic*, Oxford – New York 2001.

Ullmann M., *Die Medizin im Islam*, „Journal of the American Oriental Society” 95/3 (1975).

## 5. Przekład

### Galen z Pergamonu, *O moich własnych księgach*<sup>8</sup>

[s. 8] Ważność twojej porady dotyczącej katalogowania moich zachowanych ksiąg, Bassusie, została wykazana przez wydarzenia. Niedawno byłem w Sandalarium, na [terenie] Rzymu, w którym jest największe skupisko księgarń, gdzie byłem świadkiem sporu o to, czy pewna księga [wystawiona] na sprzedaż była moja czy kogoś innego. [Księga ta] była podpisana: *Lekarz Galen*. Ktoś ją kupił jako moją, a ktoś inny – [był to] człowiek miłujący literaturę – poruszony podpisem, [s. 9] zechciał poznać jej tematykę. Po przeczytaniu pierwszych dwóch wierszy natychmiast usunął podpis [Galen medyk]<sup>9</sup>, mówiąc wprost: „To nie jest język Galena – księga jest podpisana fałszywie”. [Człowiek] ten, o którym mowa, posiadał podstawy edukacji, jaką otrzymywały greckie dzieci w zakresie gramatyki i retoryki. Wielu spośród współczesnych lekarzy i filozofów nie potrafi poprawnie (ze zrozumieniem) czytać, a jednak często nauczają tej największej i najwspanialszej nauki – spośród wszystkich sztuk – którą jest filozofia lub medycyna. Tego rodzaju zaniedbania [w wykształceniu] miały swój początek wiele lat temu, kiedy byłem jeszcze młodzieńcem, jednak nie osiągnęło [wówczas] jeszcze takiej skrajności, jak ma to miejsce w czasach obecnych.

Z tego więc powodu, jak również dlatego, że moje księgi są przedmiotem wszelkiego rodzaju haniebnych postępków, w wyniku czego różni ludzie, w różnych prowincjach, czytają (moje księgi) pod różnymi imionami, z wszelkimi rodzajami cięć, uzupełnień i przeróbek. [Z tego powodu] zdecydowałem, że najlepiej będzie najpierw wyjaśnić przyczynę tych zniekształceń, [s. 10], a następnie opisać zawartość każdego z moich

<sup>8</sup> Przekładu dokonano z greckiego tekstu krytycznego opracowanego przez: C.G. Kühn, *Claudii Galeni opera omnia*, t. 19, Leipzig 1821, s. 8-48. Uzupełniono również tłumaczeniem: *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, ed. J.C. Lamoreaux, Provo-Utah 2016 oraz *Hunāīn ibn Ishāq, über die syrischen und arabischen Galen-übersetzungen*, ed. G. Bergsträsser, Leipzig 1925.

<sup>9</sup> To znaczy stronę, na której znajdowało się imię Galena.

własnych dzieł. Cóż, jeśli chodzi o fakt, że moje księgi są wydawane przez ludzi pod ich nazwiskami, mój najdroższy Bassusie, sam znasz powód<sup>10</sup>: [jakim jest] przekazane [ich] bez podpisu, przyjaciółom lub uczniom, ponieważ nie zostały napisane z myślą o publikacji, ale na prośbę tych osób, które pragnęły otrzymać zapis wykładu, w którym uczestniczyły. Kiedy z czasem niektóre z tych osób zmarły, ich następcy weszli w posiadanie pism, [które] spodobały się im i zaczęli wydawać je jako własne [*lac.*]<sup>11</sup>. Przejmując je od właścicieli, wrócili do swoich krajów i po krótkim czasie zaczęli je rozpowszechniać, każdy w inny sposób. Ostatecznie wszyscy spośród nich zostali wykryci, a wielu z tych, którzy odzyskali dzieła, opatrzyło je moim imieniem. [Następnie] odkryli rozbieżności między nimi a kopiami będącymi w posiadaniu innych osób i przesłali je do mnie, abym je skorygował.

Jak już wspomniałem, nie zostały one napisane w celu upowszechnienia, ale aby trafiły do rąk i [na] potrzeby tych, którzy o nie prosili, naturalne jest, że niektóre z nich zostały rozszerzone, a inne – streszczone. Interpretacja zawartej w nich wiedzy teoretycznej wykazuje różnice [s. 11] pod względem kompletności<sup>12</sup>. Te wyżej wymienione dzieła, napisane dla wspomnianych ludzi, nie mogły być ani dobre, ani całkowicie dokładne w celu ich nauczania. Takie osoby nie byłyby w stanie dokładnie nauczyć się całego zagadnienia, jeśli uprzednio nie posiadałyby jakiejś [wiedzy], która byłaby im niezbędna<sup>13</sup>. Niektóre z tych wymienionych ksiąg mi przypisywanych, mają takie tytuły, jak *Wytyczne*, inne [opisane jako] *Szkice* albo *Konspekty*, lub też [jako] *Przewodniki*. Ja po prostu dawałem je moim uczniom bez takiego tytułu i właśnie z tego powodu, kiedy dostały się w obce ręce, otrzymywały jakieś różne tytuły, od tych którzy je otrzymali. Te, które zostały odesłane do mnie w celu korekty, zdecydowałem się opatrzyć tytułem „dla początkujących”. I właśnie od tych dzieł rozpocznę.

<sup>10</sup> Tekst grecki: αὐτὸς οἶσθα.

<sup>11</sup> Tekst grecki: αὐτοῖς ἀνεγίνωσκον ὡς ἴδια\*\*\*.

<sup>12</sup> Galen uważa, że te skrótowe dzieła nie były kompletne i nie zawierały pogłębionych rozważań teoretycznych, w jego przypadku popartych przykładami konkretnych badań.

<sup>13</sup> Podstawowej wiedzy dla danego zagadnienia.



**[O dziełach], które powstały w czasie pierwszego [mojego] pobytu w Rzymie]<sup>14</sup>**

1. Ja sam nie posiadałem wszystkich tych kopii, które podyktowałem młodzieńcom na początku [ich] studiów, lub w niektórych przypadkach dałem przyjacielom na ich prośbę. Ale kiedy przybyłem drugi raz do Rzymu, zostały mi one przesłane [s. 12] w celu korekty i w tym miejscu umieściłem na wstępie tytuł [*lac.*]<sup>15</sup> „Dla początkujących” – na tych, które powinny być poznawane jako pierwsze przez studentów medycyny. Są w nich bowiem różnice według rodzaju trzech systemów myślowych<sup>16</sup>. Powiedziałem „według rodzaju”, ponieważ istnieją pewne różnice, których początkujący może nauczyć się później. Nazwy tych trzech systemów myślowych są powszechnie znane [dogmatyczny określany również jako logiczny, drugi to system empiryczny, trzeci zaś metodyczny]<sup>17</sup>. Poszczególne własności i różnice każdej z nich są opisane w owej książce. Podyktowałem również [książki] dla początkujących *O kościach*<sup>18</sup> oraz *O pulsie*<sup>19</sup>; a podczas tego pobytu zostały ofiarowane przyjacielowi i platończykowi dwie książki, pierwsza opisująca ana-

<sup>14</sup> W latach 162-166. Chronologia, zob. P.N. Singer, *Galen, Selected works, The Worlds Classic*, Oxford – New York 2001, s. L. Na temat wczesnej kariery Galena, zob. V. Nutton, *The Chronology of Galen's Early Career*, „The Classical Quarterly” 23/1 (1973) s. 158-171.

<sup>15</sup> τὴν ἐπιγραφὴν \*\*\* – tekst uszkodzony.

<sup>16</sup> τῶν τριῶν αἰρέσεων. Termin ἡ αἰρέσεις jest problematyczny w tym kontekście do prawidłowego oddania go języku polskim. Jego podstawowe znaczenia, w jakim może być użyty przez Galena to: ‘studium, studiowanie (czegoś), szkoła filozoficzna, stronictwo’. Por. Jurewicz, *Słownik*, t. 1, s. 17.

<sup>17</sup> W nawiasie kwadratowym jest tekst, który wydawca – w taki właśnie sposób – oznaczył fragment dodany przez siebie, wykorzystując inne wersje rękopisów niż rękopis edytowany przez wydawcę (niestety, wydawca nie napisał, z jakiej wersji jest to dodatek).

<sup>18</sup> Na temat dzieła *O kościach* (τὸ περὶ τῶν ὀστέων), jako o piśmie, które Galen dedykował dla uczących się, wspomina Hunaīn ibn Ishāq, jako: *Księga o kościach* (arab. *Kitāba fī al-‘izām*). Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, ed. i tł. J.C. Lamoreaux, Provo-Utah 2016, § 9. Tekst grecki: Galen, *De ossibus ad tirones*, t. 2, Kühn, s. 732-778.

<sup>19</sup> τὸ περὶ τῶν σφυγμῶν [...]. ὁ σφυγμός – ‘bicie serca’, ogólnie ‘pulsacja (żył lub tętnic)’. Por. Liddell-Scott, s. 1742. Hunaīn ibn Ishāq wspomina dwa dzieła *O pulsie*: krótsze i dłuższe. Krótsze dzieło *Księga o pulsie dla początkujących* (arab. *K. ilā Ṭūṭaran fī an-nabaḍ*) jest skierowane do uczących się (adeptów sztuki medycznej). Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation* § 7. Tekst grecki: Galen, *De pulsibus libellus ad tirones*, t. 8, Kühn, s. 453-492.



tomie żył i tętnic<sup>20</sup>, druga – nerwów<sup>21</sup>, oraz *Zarys empiryzmu*<sup>22</sup>. Żadne z tych dzieł nie było w moim [s. 13] posiadaniu, dopóki nie przybyłem do Rzymu po raz drugi. Były też inne prace napisane dla przyjaciół, których kopie zachowałem, ponieważ zostały one właściwie wykonane. Wśród nich są dwie księgi *O przyczynach oddychania* oraz trzy *O głosie*<sup>23</sup>, które zostały zaadresowane do pewnego człowieka w randze konsularnej imieniem Boethos, praktykującego filozofię Arystotelesa. Do niego również zostały zaadresowane [pisma] *O anatomii Hippokrate-*

<sup>20</sup> τὸ μὲν φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν. Hunaīn ibn Ishāq mówi o tej książce, że Galen opisuje w niej żyły wraz z arteriami: „*Księga o żyłach i arteriach*, (*K. fī tašrīh al-'urūq wa-l-aurād*). Jest ona zawarta jest w jednym *maqāla*. Również jest przeznaczona dla początkujących”, Galen, *De pulsibus libellus ad tirones*, t. 2, Kühn, s. 831-856. Hunaīn ibn Ishāq również relacjonuje o tym dziele. Według jego przekazu *Księga o żyłach i arteriach* składa się z jednego *maqāla*. Mówi o tym dziele w następujący sposób: „Napisał ją dla uczniów i zatytułował *anṭšāns*. Jeśli chodzi o Aleksandryjczyków (اهل الاسكندرية), [to] podzielili ją i uczynili [z] niej dwa eseje jeden, jeden esej dotyczący żył i jeden dotyczący arterii. Jest ona zawarta jest w jednym *maqāla*. Również jest przeznaczona dla początkujących”. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation* § 12. Tekst grecki: Galen, *De venarum arteriarumque dissectione*, t. 2, Kühn, s. 831-856.

<sup>21</sup> Περὶ νεύρων ἀνατομῆς – Hunaīn ibn Ishāq wspomina *Księgę o nerwach* (arab. *K. fī tašrīh al-'adal*) jako zawartą w jednym tomie i przeznaczoną dla uczących się (początkujących). Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation* § 11. Tekst grecki: Galen, *De nervorum dissectione*, t. 2, Kühn, s. 831-856.

<sup>22</sup> τῆς ἐμπειρικῆς ἀγωγῆς ὑποτύπωσις – Galen wspomina tutaj dzieło *De sectis, ad eos qui introducuntur*. Por. Galen, *De pulsibus libellus ad tirones*, t. 2, Kühn, s. 64-105. Hunaīn ibn Ishāq pisze o tym dziele – *Księga o sektach* (*K. fī faraq*), że jest to utwór przeznaczony dla początkujących. Galen sporządził go podczas swojej pierwszej wizyty w Rzymie. Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation* § 5, s. 8-11.

<sup>23</sup> τὰ περὶ φωνῆς τέτταρα – Hunaīn ibn Ishāq pisze o dziele na temat głosu dwukrotnie. Na temat pierwszego utworu *Księga na temat anatomii organu głosu* mówi, że składa się on z jednego tomu i jest niesłusznie przypisywane Galenowi. Hunaīn uważa, że księga ta nie pochodzi ani od Galena, ani od żadnego innego starożytnego autora, ale została z jakiegoś powodu skompilowana przez jakiegoś bliżej nieznanego autora na podstawie pism Galena i jemu mylnie przypisywana. Jednakże zdaniem Hunaīn ibn Ishāqa kompilator (*ḡāmi'*) tego dzieła był *da'if* (słaby), co oznacza, że jego umiejętności nie dorównywały wiedzy Galena. Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 35, s. 50-51. Drugie dzieło Galena na temat głosu jest opisywane przez Hunaīn ibn Ishāqa jako *Księga głosu* (*K. aṣ-ṣaut*). Różnica w relacji ibn Ishāqa dotyczy objętości ksiąg. Wspomina on, że dzieło to skomponowane jest w czterech artykułach (*maqālāt*). Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 40 oraz 54.

sa<sup>24</sup>, a następnie *O anatomii Erisistratosa*<sup>25</sup>. Są one napisane bardziej ambitnie z powodu pewnego Martialisa – te dwa pisma zachowały się do dziś w posiadaniu wielu osób. Martialis cieszył się w tym czasie wielką reputacją. Pomimo ponad siedemdziesięciu lat był niezwykle złośliwą i wrogo nastawioną osobą. Słyszał od wszystkich, którzy wówczas tam byli, jak został pochwalony wykład, jaki wygłosiłem na temat anatomii<sup>26</sup>, oraz odnośnie do moich nauk, które zaprezentowałem przy tej okazji. Zapytał jednego z moich przyjaciół, jaki reprezentuje system myślowy (sekte). Odpowiedź była taka, że tych, którzy nazywali siebie hippokratejczykami lub praksagorejczykami i temu podobne, uważałem za niewolników i [s. 14] osobiście brałem od każdego z nich [tylko] to, co dobre<sup>27</sup>. Następnie zapytał, którego ze starożytnych [medyków] najbardziej podziwiam. [...]»<sup>28</sup>. Martialis zadeklarował wyższość Erisistratosa w każdej sztuce, ale przede wszystkim w tej [dotyczącej anatomii]. Więc to dzięki niemu napisałem sześć książek o *anatomii Hippokratesa* i trzy o *anatomii Erasistratosa* – raczej w wojowniczym duchu. Również przy innej okazji przemawiałem publicznie na temat ksiąg starożytnych

<sup>24</sup> τὰ περὶ τῆς Ἱπποκράτους ἀνατομῆς – *De Hippocratis anatomia*. Na temat tego dzieła, zob. M. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970, s. 54. Hunaïn ibn Ishâq wymienia je w swoim spisie przekładów Galena jako *Księgę na temat nauki anatomii Hippokratesa* (*K. at-tašrîh 'alâ ra'y Buqraġ*). Wspomina również, że Galen skomponował tę księgę w pięciu artykułach (*maqâlât*) w bardzo młodym wieku z przeznaczeniem dla Boetiusa. Por. *Hunaïn ibn Ishâq on His Galen Translation*, § 30, s. 46-47.

<sup>25</sup> περὶ τῆς Ἐρασιστράτου ἀνατομῆς – *De Eraristrati anatomia*. Hunaïn ibn Ishâq wymienia *Księgę na temat wiedzy anatomicznej Erisistratosa* (arab. *K. fî 'ilm Arâsîstrâtus fî t-tašrîh*) składającą się z trzech *maqâlât*, również napisaną w młodym wieku z przeznaczeniem dla Boetiusa. Celem tej pracy miało być wyjaśnienie, co na temat anatomii napisał Erasistratus. Następnie zaś wykazanie, w których miejscach został skorygowany i w czym się mylił. Por. *Hunaïn ibn Ishâq on His Galen Translation*, § 31, s. 46-47. Zob. Ullmann, *Die Medizin*, s. 54.

<sup>26</sup> Tekst grecki: εἰς ἀνατομικὸν πρόβλημα τοὺς τε λόγους.

<sup>27</sup> Galen ma tu na myśli zwolenników Hippokratesa i Praksagorasa oraz innych wpływowych medyków. Praksagoras z Kos urodził się około 340 przed Chrystusem. Był założycielem medycznej szkoły w Aleksandrii. Galen uważał go za wpływową postać w greckiej medycynie. Prawdopodobnie znał również jego prace z zakresu anatomii, nauk przyrodniczych oraz dotyczących leczenia chorób. Praksagoras przyjął odmianę Hippokratesowej teorii czterech humorów (krwi, flegmy, żółtej żółci i czarnej żółci), która była uznawana przez większość medyków. Na temat Praksagorasa, por. P. Prioreschi, *A History of Medicine*, t. 2: *Greek Medicine*, Omaha 1996, s. 513-518.

<sup>28</sup> ἐπαινοῖμι \*\*\* – luka w tekście.

lekarzy, a tematem, który został mi postawiony, była praca Erisistratosa *O puszczeniu krwi*<sup>29</sup>. W księdze został umieszczony szkic w zwyczajnym stylu, a ponieważ wskazane zostało upuszczanie krwi (*flebotomia*), skierowałem kilka dalszych uwag do Martialisa, aby zirytować człowieka mieniącego się erisistrateńczykiem (*Erasistráteion*<sup>30</sup>). Skoro to przemówienie spotkało się z dobrą reakcją, mój przyjaciel, który był wrogi Martialisowi, prosił mnie, abym podyktował to, co powiedziałem osobie biegłej w pisaniu, którą do mnie niezwłocznie wyśle, aby mógł (tj. mój przyjaciel) użyć tego tekstu przeciwko Martialisowi podczas badania pacjentów<sup>31</sup>, gdybym ja nagle musiał opuścić Rzym i powró-

<sup>29</sup> τοῦ περὶ αἵματος ἀναγωγῆς Ἐρασιστράτου. Galen sporządził dwa dzieła na temat upuszczania krwi: Galeni, *De venesectione adversus Erasistratum*, t. 11, Kühn, s. 147-186; *De curandi ratione per venae section*, Kühn, t. 11, s. 250-316. Hunain ibn Ishāq wspomina księgę na temat upuszczania krwi (arab. *K. al-faşada*), którą napisał Galen w trzech artykułach/księgach (*maqālāt*). W pierwszym *maqālāt* zajmuje się odparciem błędnych twierdzeń Erisistratosa, który zabraniał stosowania zabiegu zwanego *flebotomią* (arab. *al-faşada*). W drugim *maqālāt* odpiera zwolenników (‘*aşhāb*) Erisistratosa w Rzymie w zagadnieniach dotyczących tego samego tematu. Trzeci *maqāla* obejmuje relację stanowiska samego Galena na temat tego zabiegu. Por. *Hunain ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 76, s. 80 i 83.

<sup>30</sup> Tekst grecki: [...] πλείω πρὸς αὐτὸν εἶπον ὅπως λυπήσασιν τὸν Μαρτιάλιον, Ἐρασιστράτειον εἶναι προσποιοῦμενον. Galen rozumie przez termin Ἐρασιστράτειον, że Martialius uważał sam siebie za ucznia Erisistratosa (szczególnie w zakresie anatomii, jak sugeruje wypowiedź Galena). Erasistratus był reprezentantem tzw. szkoły dogmatycznej (δογματικοὶ lub λογοί), czyli tzw. „sekty” medycznej. Dogmatycy nie uznawali siebie jako tworzących odrębną „sektę” (jakiś nowy nurt w myśli medycznej), która byłaby głosić jakąś nowych zasad i metod pracy. Byli oni zwolennikami stosowania dawnych i wypróbowanych sposobów w pracy metodologicznej lekarza. Szkoła dogmatyczna skupiała zatem lekarzy o tych samych poglądach. Na ten temat patrz szerzej: P. Pioreschi, *A History of Medicine*, t. 3: *Roman medicine*, Omaha 1999, s. 98-99.

<sup>31</sup> [...] ἐν ταῖς τῶν νοσοῦντων ἐπισκέψεσιν. Starożytnej praktyce medycznej towarzyszył nieustanny element rywalizacji i dyskusji publicznych. W przypadkach braku teorii, która byłaby powszechnie akceptowalna, lekarzom towarzyszyła dyskusja mająca na celu publiczną akceptację teorii przez nich wypracowanej. Ponieważ nie istniała instytucja uprawniona do nadawania powszechnie akceptowalnych kwalifikacji, jak również gwarantujących zatrudnienie (z wyjątkiem wspomnianych przez samego Galena „systemów myślowych” lekarskich jak np. zwolennicy szkoły Hipokratesa, „Hipokratejczycy”, czy Erasistratosa, „Erasistrateńczycy”), lekarze musieli zabiegać o patronat osób, które zagwarantują im utrzymanie. Szerzej: „Wstęp”, w: *Galen, Selected works, The Worlds Classic*, Oxford – New York 2001, s. XX-XXI. „Przyjaciel”, wspomniany przez Galena, chciał prawdopodobnie posiadać pismo z jednej spośród takich publicznych obron, aby móc osiąść dzięki niemu wiedzę na temat argumentacji i odpierniania ewentualnych zarzu-

cić do swojego rodzinnego miasta<sup>32</sup>. Kiedy później wróciłem do Rzymu podczas mojej drugiej wizyty, [przybywszy] na wezwanie cesarza, [s. 15.] przyjaciel, który zabrał ten dokument, zmarł, ale ku mojemu zdumieniu książka, napisana w kontekście rywalizacji oraz w konkretnym momencie, kiedy byłem całkiem młody (jeszcze w moim trzydziestym czwartym roku życia), była teraz w posiadaniu dużej liczny osób. Od tego momentu postanowiłem nie wygłaszać już publicznych wykładów ani pokazów, ale poświęcić się większej sprawie uzdrawiania chorych. Zdawałem sobie bowiem sprawę, że zawistnicy nie mogą znieść, gdy ktoś wychwala lekarza, [jednocześnie] nie odrzucając go jako lekarza, który jedynie mówi [o leczeniu]. W nadziei, że uniknę ich oszczerczego języka, postanowiłem nie mówić nic więcej, niż było to absolutnie konieczne w czasie leczenia. Powstrzymałem się jednak od wygłaszania wykładów przed dużymi tłumami, jak to robiłem wcześniej, oraz od przeprowadzania publicznych pokazów, sama bowiem moja praktyka zawodowa pokazywała poziom moich zdolności.

Następnie pozostałem w Rzymie przez kolejne trzy lata, aż do wybuchu wielkiej zarazy<sup>33</sup>, po zakończeniu której natychmiast wyjechałem z miasta do mojej ojczyzny [*lac.*]<sup>34</sup>. Do tego okresu należy również napisanie na życzenie Boetiosa sześciu ksiąg *Poglądy Hipokratesa i Platona*<sup>35</sup> oraz *O używaniu części ciała*<sup>36</sup>. [s. 16] Boetios opuścił Rzym przede

---

tów zwolenników innych teorii leczenia (sytemu myśli medycznej) w czasie, kiedy sam będzie publicznie badał pacjentów oraz zabiegał o pozyskanie patrona.

<sup>32</sup> Galen opuszcza pierwszy raz Rzym około 166 roku. Szerzej na temat chronografii pierwszego pobytu w Rzymie, zob. Nutton, *The Chronology of Galen's Early Career*, s. 158-171.

<sup>33</sup> Plaga 166 roku.

<sup>34</sup> W tekście następuje luka: [...] εἰς τὴν πατρίδα· μηδενὶ \*\*\* ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ [...].

<sup>35</sup> περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων στ' βιβλία – chodzi o: *De placitis Hippocratis et Platonis libri IX*, t. 5, Kühn, s. 181-805, które jest jednym z głównych dzieł Galena. Hunāin ibn Ishāq mówi, że *Księga poglądów Hipokratesa i Platona* (*K. ra' y Ibuqrāt wa-Flāḥun*) składała się nawet z dziesięciu ksiąg (*maqālāt*). Zob. *Hunāin ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 48, s. 60 i 61. Por. również: Galen, *Selected works*, przyp. 6, s. 398.

<sup>36</sup> περὶ δὲ μορίων χρείας – *De usu partium libri XVII*, t. 3, Kühn, s. 1-939; t. 4, s. 1-336. Jest to największe dzieło Galena na temat anatomii. Zob. Galen, *Selected works*, przyp. 6, s. 398. Hunāin ibn Ishāq wzmiankuje to dzieło (arab. *K. fī manāfi al-a' ḡā / كتاب منافع الاعضاء*), nie podając jego tytułu i dokładną zawartość. Por. *Hunāin ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 51, s. 62-63.

mną, mając te dzieła w swoim posiadaniu. Jego celem była Syro-Palestyna, gdzie też zmarł. Obie te prace ukończyłem po dłuższym czasie, po powrocie do rodzinnego miasta bowiem napotkałem szereg przeszkód, o których opowiem w odpowiednim czasie.

**[Księgi, zestawione przeze mnie, które zostały mi przekazane przez pewne grupy w trakcie podróży do domu]<sup>37</sup>**

2. Wróciłem więc do rodzinnego miasta po ukończeniu trzydziestego siódmego roku życia<sup>38</sup> i tam znalazłem trzy książki, które zostały napisane przed moim wyjazdem z Pergamonu, kiedy pojechałem do Smyrny na studia u lekarza Pelopsa i Albinusa Platonika. Jedną z nich była niewielka praca na temat *Anatomii macicy*<sup>39</sup>. [Kolejną], też dość krótką, była książka na temat *Diagnostyki chorób oczu*<sup>40</sup>, trzecią była obszerna praca *O empiryzmie w medycynie*<sup>41</sup>. Pierwszą z nich otrzymała pewna położna, drugą – młody mężczyzna, który leczył oczy. Trzecia [związana] była z dwudniową debatą pomiędzy Pelopsem a Filipem Empirykiem, w której pierwszy [z nich] miał na celu wykazanie, że sztuka medycyny nie może składać się wyłącznie z doświadczenia, a drugi – że to [jest] możliwe. [s. 17] Spisałem argumenty, które zostały podane po obu stronach, układając je jako ćwiczenie dla siebie. I nie mam pojęcia, w jaki sposób ta praca, bez mojej wiedzy, przestała być w moim posiadaniu. Podczas okresu mojego pobytu w Smyr-

<sup>37</sup> Tytuł uzupełniony według wydania: Galen, *Three Treatises: On my Own Books*, ed. E. Hayes – S. Nimis, Oxford 2015, s. 13.

<sup>38</sup> Galen wyjechał z Rzymu po wybuchu plagi w 166 roku.

<sup>39</sup> τὸ μὲν τι μήτρας ἀνατομή – chodzi tutaj o dzieło Galena *De uteri dissectione*. Zob. Kühn, t. 2, s. 887-908. Hunaīn ibn Ishāq – *Księga anatomii macicy (K. Tašrīh ar-rahim)*, potwierdzając słowa Galena. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 34, s. 48-49: „Skomponował tę książkę w jednym *maqālāt*, małej objętości. Napisał to dzieło jako młody mężczyzna, dla położnych”.

<sup>40</sup> ὀφθαλμοῖς παθῶν διάγνωσις – Hunaīn wspomina dzieło *Księga porad na temat oka* (arab. *K. dalāʾ il al-ʿīn* / كتاب دلائل العين) składające się z jednego woluminu (*maqālāt*), które Galen napisał w młodości dla młodego człowieka leczącego oko. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 57, s. 68-69. Pismo to nie zachowało się do czasów współczesnych. Zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 56.

<sup>41</sup> περὶ τῆς ἰατρικῆς ἐμπειρίας – *De experientia medica* (Galen, *On medical experience*, ed. R. Walzer, London 1944). W języku greckim zachowały się tylko dwa małe fragmenty. Część dzieła była znana z łacińskiego przekładu. Por. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 51-52.



nie napisałem trzy inne książki na temat *O ruchu klatki piersiowej i płuc*<sup>42</sup>, jako przysługę dla innego kolegi studenta. Ten człowiek planował wrócić do domu po zakończeniu studiów, a książka została napisana dla niego w celu zdobycia nieco praktyki anatomicznej. Jednak w międzyczasie ten młody człowiek zmarł. Książki pozostawały w posiadaniu innych osób i podejrzewano, że są one moją własnością. Potem ktoś dodał własną przedmowę i próbował przedstawić książkę jako własną, ale został rozpoznany [jako oszust]. Dodałem fragment na końcu trzeciego z tych dzieł, ogłaszając moje własne późniejsze odkrycia, ponieważ to, co napisałem w tych trzech dziełach, było doktrynami mojego nauczyciela Pelopsa, u którego studiowałem w tym czasie w Smyrnie. Po powrocie z Rzymu osiadłem więc w moim rodzinnym mieście i zajmowałem się własnymi sprawami, ale natychmiast z Akwilei przybyła wiadomość pod pieczęcią cesarską, wzywająca [na dwór cesarski]. [Stało się tak, że] cesarze zdecydowali o [s. 18] ataku w porze zimowej na Germanów zimą. Byłem więc zmuszony do podróży. Miałem nadzieję, jak się spodziewałem, na usprawiedliwienie, ponieważ słyszałem, że starszy z dwóch cesarzy był człowiekiem rozsądnym, wyrozumiałym, łagodnym i życzliwym. Mam na myśli tego, którego pierwotne imię brzmiało Werus<sup>43</sup>, ale który zmienił je na Antoninus po tym, jak został mianowany następcą Antoninusa<sup>44</sup>, który rządził po Hadrianie. Jednocześnie nadał Lucjuszowi imię Werus<sup>45</sup>, po uczynieniu go swoim współwładcą. Po moim przybyciu do Akwilei wybuchła zaraza, gorsza od poprzedniej<sup>46</sup>. Cesarze natychmiast uciekli do Rzymu z niewielkim oddziałem. Dla reszty z nas przetrwanie stało się na długi czas bardzo trudne. W efekcie większość zmarła, a skutki zarazy potęgował fakt, że

<sup>42</sup> περὶ πνεύμονος καὶ θώρακος κινήσεως – Galen, *De motu thoracis et pulmonis*, t. 18, Kühn, s. 727-741. Dzieło wspomiane przez Hunaïn ibn Ishāq (arb. *K. ḥarakat aṣ-ṣadr wa-r-i'a*) również jako skomponowane w trzech księgach. Hunaïn dodaje, że Galen napisał ten utwór po swoim pierwszym powrocie z Rzymu (166 rok). Przyjaciel, o którym mówi, jest jeszcze z okresu jego pobytu w Smyrnie, kiedy to studiował anatomie u Pelopsa. Zob. Hunaïn ibn Ishāq *on His Galen Translation*, § 38, s. 50-53; Nutton, *The Chronology of Galen's Early Career*, s. 159; Galen, *Selected works*, przyp. 7, s. 398.

<sup>43</sup> Marek Aureliusz, cesarz w latach 161-180.

<sup>44</sup> Antoninus Pius, cesarz w latach 138-161.

<sup>45</sup> Lucjusz Werus jako cesarz występował pod imieniem *Lucius Aurelius Verus Augustus*. Współrządził z Markiem Aureliuszem.

<sup>46</sup> ὁ λοιμὸς ὡς οὐπω πρότερον [...]. Galen został wezwany do udziału w kampanii przeciw Germanom w 169 roku. Zob. Nutton, *The Chronology of Galen's Early Career*, s. 158-171.

wszystko to działo się w środku zimy. Sam Lucjusz<sup>47</sup> opuścił ten świat w drodze powrotnej do Rzymu, a Antoniusz dokonał ceremonii ubóstwienia. Po tym wszystkim skoncentrował się na swojej kampanii przeciwko Germanom i bardzo chciał mnie zabrać ze sobą. Ale powstrzymał się od tego, zwalniając mnie po otrzymaniu przeciwstawnego polecenia od swojego [s. 19] opiekuńczego boga Asklepiosa, którego sługą ja również się mieniłem od czasu, gdy uwolnił mnie od agonalnego stanu wywołanego ropniem. [Cesarz] przychylił się do życzenia boga i rozkazał mi czekać na jego powrót, gdyż był przekonany o szybkim rozwiązaniu [tej] wojny. Następnie wyruszył, pozostawiając swojego syna Kommodusa, jeszcze wtedy małego chłopca, z poleceniem dla opiekunów, aby starali się zachować go w stanie zdrowia, ale aby w razie choroby skorzystali z moich usług. W tym czasie zebrałem i ułożyłem w spójny kształt wszystko, czego nauczyłem się od moich nauczycieli lub odkryłem sam. Wciąż byłem zaangażowany w badania na jakiś temat i dużo pisałem w związku z tymi badaniami, ćwicząc rozwiązywanie wszelkiego rodzaju medycznych i filozoficznych zagadnień<sup>48</sup>. Jednak większość tego materiału zaginęła w wielkim pożarze, który strawił Świątynię Pokoju<sup>49</sup> wraz z wieloma innymi budynkami. A ponieważ nieobecność Antoniusza znacznie przerosła oczekiwania, cały ten okres był dla mnie doskonałą okazją do nauki, umożliwiając ukończenie mojej ważnej pracy, [s. 20] *O używaniu części ciała*<sup>50</sup>, w siedmiu księgach, oraz dodałem pozostałości do [dzieła] *O opiniach Hipokratesa i Platona*<sup>51</sup>. Wciąż badałem niektóre anatomiczne fakty, o których uprzednio zdałem relacje Boetusowi. [...] w drugiej książce *O używaniu części ciała* jest pokazane, jak odkryłem, po długim okresie, mięśnie odpowiedzialne za ruch stawów każdego palca, których nie znałem – jak oczywiście wszyscy moi poprzednicy. W tej pracy umieszczam również dyskusję na temat ruchu powieki górnej, ograniczając się do obalenia poglądów niektórych stron. Kiedy już przekonałem siebie i innych, którym to zademonstrowa-

<sup>47</sup> Lucjusz Werus.

<sup>48</sup> [...] ἐν πολλοῖς προβλήμασιν ἰατρικοῖς τε καὶ φιλοσόφοις [...].

<sup>49</sup> τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος – *Templum Pacis*, w której istniały pomieszczenia (aule) służące za bibliotekę. W starożytności znajdowała się tam ceniona ze względu swoje zbiory biblioteka. Zob. J. Ciechanowicz, *Rzym Ludzie Budowle*, Warszawa 1987, s. 165; A. Sadurska, *Archeologia Starożytnego Rzymu*, t. 2: *Okres Cesarstwa*, Warszawa 1980, s. 120.

<sup>50</sup> περὶ χρείας μορίων πραγματείαν – chodzi o *Περὶ χρείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων* – *De usu partium corporis humani*. Zob. wyżej.

<sup>51</sup> περὶ τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων – zob. wyżej.

<sup>52</sup> Luka w tekście.



łem, że również odkryłem prawdę – wraz z szeregiem innych spraw, które zostały przeinaczone lub po prostu zignorowane przez poprzedniego anatoma – zobowiązałem się do opublikowania *O procedurach anatomicznych*<sup>53</sup>. Do teraz *O używaniu części ciała* dotarła do dość szerokiego grona czytelników, ze względu na entuzjazm praktycznie każdego lekarza posiadającego wykształcenie w medycynie tradycyjnej, a także filozofów o przekonaniach Arystotelesowskich: [s. 21] [Arystoteles] sam napisał traktat podobnej tematyce<sup>54</sup>. I oczywiście niektóre złośliwe osoby rzucały w moje oszczerstwa, że miałem w zwyczaju opisywać rzeczy, których po prostu nie było widać w czasie sekcji, aby zyskać reputację osoby dokonującej odkryć daleko wykraczających poza odkrycia moich poprzedników, bo, jak to przedstawiali, takich spraw nie można było wcześniej nie zauważyć. Jediną odpowiedzią dla tych ludzi było lekceważenie ich. Ale [te wydarzenia] wzbudziły gniew moich przyjaciół, którzy błagali mnie, abym publicznie to zademonstrował [moim przeciwnikom] w jednym z wielkich audytoriów i abym potwierdził prawdziwość moich pism anatomicznych. Kiedy odmówiłem, gdyż nawet wówczas miałem skłonność nie przejmować się tym, co myślą ludzie, ci oszczercy przypisali moją wzniosłość raczej lekowi przed odparciem zarzutów niż pogardzie dla ich głupoty. Każdego dnia udawali się do Świątyni Pokoju – która jeszcze przed pożarem była miejscem walnych zgromadzeń wszystkich zaangażowanych w naukę – i nieustannie kpili ze mnie. Zostałem wtedy zmuszony przez moich przyjaciół do publicznego pokazu, podczas którego przez kilka dni udowodniłem, że nie kłamałem i że jest wiele spraw, o których poprzednicy nie wiedzieli. [s. 22] Na prośbę moich przyjaciół opisałem ten pokaz i argumenty, a praca ta nosi tytuł *O nieznanym anatomii przez Lykosa*<sup>55</sup> z następującego po-

<sup>53</sup> τὰς ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις – *De anatomicis Administrationibus* (księgi X-XV zachowane po arabsku). Księgi I-IX 5, t. 2, Kühn, s. 215-731; księgi IX 6-XV: *Sieben Bücher der Anatomie des Galen*, t. 1-2, ed. M. Simon, Leipzig 1906. Hunaïn ibn Ishâq wymienia to dzieło: arb. *K. fî 'ilâğ at-tašrîh* (كتاب علاج التشريح). Zob. *Hunaïn ibn Ishâq on His Galen Translation*, § 24, s. 40-43. Zob. również: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 54.

<sup>54</sup> Galen być może ma w tym miejscu na myśli traktat Arystotelesa poświęcony zoologii, pt. *Περὶ ζώων μορίων*. Zob. Arystoteles. *De partibus animalium*, w: *Aristoteles et corpus Aristoteleticum*, ed. P. Luis, Paris 1956, s. 1-166.

<sup>55</sup> τῶν ἀγνοηθέντων τῷ Λύκῳ κατὰ τὰς ἀνατομὰς – Dzieło trudne do jednoznacznego zidentyfikowania. Hunaïn podaje tytuł: *K. fayyâa lam ya'lamuhu Lūqas min 'amara at-tašrîh* (كتاب فيا لم يعلمه لوقس من امر التشريح) – *Księga o nieznanym anatomii przez Lykosa*. Dodaje również, że osobiście jej nie widział, jak również nie zna nikogo, kto byłby zaznajomiony z tym dziełem. Por. *Hunaïn ibn Ishâq on His Galen Translation*, § 32, s. 48-49.

wodu. Kiedy wystąpiłem, aby zademonstrować prawdziwość moich pism anatomicznych, położyłem przed sobą prace wszystkich anatomów i poprosiłem wszystkich obecnych, aby wybrali tę część, którą chcieliby poddać wnikliwej analizie. Zamierzałem wykazać zakres rozbieżności tego faktu na podstawie relacji moich poprzedników, w sposób prawdziwy i opisany przeze mnie. Zażądano, abym zaprezentował to na podstawie klatki piersiowej. Teraz, kiedy czytałem księgi najstarszych autorytetów medycznych, od których zamierzałem rozpocząć, kilku bardzo znanych medyków, którzy zasiadali w pierwszym rzędzie, powiedziało mi, abym nie marnowałem swojego czasu. Skoro Lykos Macedończyk, który był uczniem Kwintusa, największego znawcy anatomii, spisał wszystkie odkrycia dokonane za jego czasów, więc [ja] powinienem zapomnieć o reszcie i poddać tylko jego prace przeciwko moim. Zatem, zgodnie z ich prośbą, dzień po dniu, przystąpiłem do odnoszenia się wobec każdego dowodu, jakiego ode mnie żądano. Powód, dla którego czuję się zmuszony wspomnieć o tym wszystkim [s. 23], jest taki, że przyszły czytelnik moich prac powinien wiedzieć, w jakim czasie oraz w jakim celu zostały napisane. W ten sposób będzie w stanie odróżnić pisma, które podają tylko częściowe wyjaśnienia, od tych, które są w pełni ukończone, oraz prace napisane w celu obalenia aroganckiej wiedzy [zawartej] w pracach dla studentów. W dalszej części pracy podam kolejne wskazówki dotyczące tych różnic. Teraz przejdę jednak do spisu moich zachowanych prac, rozpoczynając od anatomii.

### [Dziela na temat anatomii]

3. Pierwszą spośród nich jest księga *O kościach dla początkujących*<sup>56</sup>. Następnie [napisałem] szereg innych książek dla początkujących: jedna poświęcona *anatomii żył i tętnic*<sup>57</sup>, druga – *nerwów*<sup>58</sup> oraz trzecia, która instruuje czytelnika, podsumowując, ale i dokładnie wyjaśniając wszystko, co zostało powiedziane w *Procedurach anatomicznych, na temat mięśni*<sup>59</sup>.

<sup>56</sup> περὶ τῶν ὀστέων τοῖς εἰσαγομένοις – *De ossibus ad tirones*, t. 2, Kühn, s. 732-738. Hunaīn ibn Ishāq wspomina, że *Księga o anatomii* (arab. *K. fī l-‘Izām*) została napisana dla uczniów i składa się z jednego *maqālāt*. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 9, s. 16-19. Na ten temat, por. również: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 40.

<sup>57</sup> φλεβῶν τε καὶ ἀρτηριῶν – *De venarum arteriarumque dissectione*, t. 2, Kühn, s. 779-880. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 12, s. 20-21.

<sup>58</sup> τὸ δὲ ἕτερον νεύρων. Tutaj może chodzić o *De nervorum dissectione*. Zob. wyżej.

<sup>59</sup> Galen napisał również dzieło *O mięśniach dla początkujących* (*De musculorum dissectione ad tirones*, gr. Περὶ μῶν ἀνατομῆς). Por. Kühn, t. 18/2, s. 926-1026. Hunaīn ibn Ishāq wspomina, że *Księga o mięśniach* (*K. fī tašrīḥ al-‘aḍal*) zawarta jest w jednym *maqāla*. Jego zdaniem to Aleksandryjczycy dodali go do listy ksiąg napisanych z myślą o studentach. Dalej relacjonuje na ten temat w ten sposób: „Stało się tak, ponieważ po-

Jeśli zaś ktoś pragnie rozpocząć od *Procedur anatomicznych*, natychmiast po anatomii kości, to omija prace dotyczące naczyń i nerwów, jak również o mięśniach. [s. 24] [Księga na temat] *Procedur anatomicznych* zawiera wszystkie informacje anatomiczne. Pierwsza księga dotyczy mięśni i więzadeł rąk. W drugiej [opisane są] mięśnie i wiązania (ścięgna) nóg<sup>60</sup>. W księdze trzeciej nerwy i arterie kończyn. Mięśnie odpowiedzialne za ruch policzków i warg oraz żuchwy, a także głowy, szyi i łopatek. Piąta zaś [mówi na temat] mięśni klatki piersiowej, mięśni brzucha, podbrzusza i kręgosłupa. Szósta dotyczy narządów odżywiania: jelit, żołądka, wątroby, śledziony, nerek, pęcherza i wszystkich innych związanych z nimi części. Siódma i ósma obejmują anatomie części związanych z oddychaniem. Siódma dotyczy szczególnie serca, płuc i tętnic, rozpatrywanych na podstawie sekcji zarówno martwych, jak i żywych zwierząt, podczas gdy ósma dotyczy całości klatki piersiowej. Dziewiąta księga obejmuje anatomie mózgu i rdzenia kręgowego. Dziesiąta [księga opisuje] oczy, język, gardło i części związane z nimi. Jedenasta [s. 25] [opisuje] krtań i to, co nazywa się „kością gnykową”<sup>61</sup> oraz części z nią połączone. Dwunasta [księga jest o] żyłach i arteriach. Trzynasta [mówi o] nerwach pochodzących z mózgu. Czternasta [jest o nerwach], które pochodzą z rdzenia kręgowego. Piętnasta [traktuje o] narządach rozrodczych. To są podstawowe prace na temat nauk anatomicznych. Oprócz [tych] podstawowych jest wiele innych, które również są przydatne: *Podsumowanie czterech ksiąg Marinusa*<sup>62</sup>, jak również *Całościowe podsumowanie anatomicznych dzieł Lykosa w dwóch [księgach]*<sup>63</sup>. Wymienię [teraz] główne rozdziały każdego z tych podsumowań. Pierwsza księga podsumowania Marinusa zawie-

łączyli z tymi dwoma tomami trzy inne, które Galen napisał dla studentów, to znaczy, *O anatomii nerwów, anatomii żył* oraz *o anatomii arterii*. Traktowali je jako jedną książkę w pięciu tomach, i nadali im [wspólny] tytuł *O anatomii dla studentów*”. Zob. *Hunaïn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 10, s. 18-19.

<sup>60</sup> μῶν καὶ συνδέσμων; termin ó μῶς – ‘muskul, mięsień’, termin ó σύνδεσμος natomiast w tym kontekście oznacza ‘to, co trzyma’ lub ‘wiązanie’, czyli ścięgno.

<sup>61</sup> ὀστέιδες ὀστοῦν – dosł. ‘kość w kształcie litery ypsilon (Y)’.

<sup>62</sup> τῶν Μαρίνου βιβλίου ἀνατομικῶν εἰκοσιν ὄντων ἐν τέτταρσιν ἡμετέροις ἐπιτομή – chodzi tutaj o dzieło *De anatomie mortuorum*. Hunaïn ibn Ishāq wspomina o nim pod tym samym tytułem: *Podsumowanie księgi Marinusa o anatomii (ġamal kitāb Mārīnūs at-tašrīḥ – (جمل كتاب مارينوس التشریح)*. Por. *Hunaïn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 25, s. 42-43.

<sup>63</sup> τῶν Λύκου πάντων ἐν δυοῖν. Hunaïn jedynie wzmiankuje to dzieło jako *Podsumowanie (ġimāl) anatomii Lykosa (ġamal kitāb Lūqus at-tašrīḥ – (جمل كتاب لوقس التشریح في)*. Hunaïn informuje, podobnie jak w przypadku podsumowania dzieła Marinusa, że nie

ra sześć jego pierwszych rozdziałów o anatomii. Pierwsze z tych sześciu są wprowadzeniem do całej nauki [o anatomii], przed przystąpieniem do [opisów] skóry, następnie włosów, paznokci, ciała, tłuszczu i sadła. Druga dotyczy gruczołów (pachwin), błon i podobnych – osłon otrzewnej, jak również wyściółki jelit i przepony. Trzecia dotyczy naczyń, których istnienie zakłada teoria, [s. 26] a także rozwarstwienia żył i tętnic oraz tego, czy krew jest naturalnie obecna w tętnicach. Czwarty [rozdział] dotyczy funkcji tętnic, przeznaczenia i pochodzenia oraz wszelkich innych pytań, które pojawiają się w związku z tętnicami. Następnie [opisane są] kanały, które przenoszą mocz z nerki do pęcherza, cewka moczowa, moczowód<sup>64</sup>, nasieniowody, drogi żółciowe, kanaliki i gruczoły oraz przewody wyrowadzające [wydzielinę z gruczołów]. [Dalej pisze] o tchawicy, [która jest określana *bragchos*]<sup>65</sup> oraz o przewodach mlecznych, w których [znajduje się] mleko. [W ciągu dalszym opisane są] płynne substancje ciała oraz [te, które] zawierają jakieś płyny w naczyniach. [Następnie] o odżywianiu. Piąty rozdział i kolejne traktują o głowie. Siódmy o szwach czaszkowych. [Dalej opisane są] również naturalne połączenia szwów czaszki z przednią częścią twarzy oraz o wszystkich kościach głowy, oraz otworach w głowie i twarzy. [Dalej] o zuchwie i jej otworach, oraz jak jest połączona, [następnie] o zębach wraz z przylegającą do głowy kością tchawicy, jak również o tych [kościach], które do niej przylegają i sięgają do migdałków. W Szóstym [rozdziale] pisze o mosznie, kości krzyżowej i biodrowej oraz [s. 27] o żebrach, mostku, łopatkach i wierzchołku barku. [Dalej] o kościach nadgarstka i kościach palców. [Następnie] o kościach chrzęstnych po obu stronach kolana. W drugiej [księdze] mojego podsumowania anatomii Marinusa jest [opisany] siódmy, ósmy, dziewiąty i dziesiąty z jego rozdziałów. Tematyka siódmego rozdziału to połączenie czaszki z oponą twardą i innymi [błonami], [dalej] o wszystkich nerwach twarzy, [dalej] mięśnie żucia, [w tym mięśnie] skroniowe, mięśnie żwacze<sup>66</sup>, mięśnie prowadzące

widział tej książki osobiście, jak i nie znalazł żadnych śladów jej istnienia. Por. *Hunān ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 26, s. 44-45.

<sup>64</sup> οὐράχου – łac. *urachus* – ('przewód moczowy'). Narząd płodu połączony z pęcherzem. Por. Liddell-Scott, s. 1273.

<sup>65</sup> Zob. Galen, *De usu partum*, t. 3, ed. Kühn, s. 518.

<sup>66</sup> κροταφίτων μυῶν – dosł. „mięśnie skroniowe” (ὁ κροταφίτης). Mięśnie żucia, nazywane także mięśniami żwaczowymi, są utworzone przez grupę czterech parzystych mięśni uczestniczących w procesie żucia. Potocznie mięśnie żucia bywają zwane żwaczami. Nazwa ta jest jednak precyzyjna tylko w odniesieniu do samego mięśnia żwacza (*musculus masseter*). Por. A. Bochenek – M. Reicher, *Anatomia ogólna. Kości, stawy i więzadła, mięśnie*, w: *Anatomia człowieka*, t. 1, Warszawa 2019, s. 775-779.

od nasady do szczęki i mięśnia [okrężnego wargi], [dalej] mięśnie szczęki, następnie mięśnie dolnej szczęki, a także te na zewnątrz, [dalej] nozdrza, [część] wokół [lac.] wyrostków, [dalej wyrostki] znajdujące się na języku, następnie [opisuje] mięśnie języka oraz mięśnie związane z oczami. W [rozdziale] ósmym księgi Marinusa znajdują się następujące [opisy anatomiczne]: ust, zębów, dziąseł [s. 28], jęczyczka i gardła, [następnie] strun głosowych, migdałków, nosa, nozdrzy, uszu, szyi, [jako] mięśni szyi, przez które wychodzą mięśnie łuku brwiowego, *O naturze szyi*<sup>67</sup>. W dziewiątym [rozdziale są opisane] mięśnie brzucha i grzbietu, a także żebra i pokrycie jamy brzusznej, również [opis] ramion, łopatek, przedramion i samej dłoni. W dziesiątej [opisuje] dolną część nogi i jej mięśnie [oraz] górną część nogi i jej mięśnie, jak również staw kolanowy. Trzecia [księga mojego podsumowania obejmuje rozdziały] od jedenastej do piętnastej księgi Marinusa. Jedenasta [księga] Marinusa zawiera rozdziały: „Czy jakkolwiek płyn dostaje się do płuc z pleców podczas wdechu i czy jakkolwiek powietrze przedostaje się do żołądka podczas jedzenia”. Druga [księga jest] na temat żołądka, dalej na temat tchawicy, płuca, serca i ducha w okolicach serca. Dwunasty [rozdział] dzieła dotyczy wątroby i zawartej w niej żółci, śledziony, jelit i błony, do której są przymocowane jelita. [Rozdział] trzynasty rozpoczyna [opisem] jelit. [s. 29] Następnie przechodzi [do opisu] nerek, przewodów odprowadzających mocz do pęcherza, pęcherza, moczowodu i cewki moczowej. Następnie [pisze] na temat trzonu prącia, [opisuje] męskie i żeńskie genitalia, macicę, zarodek oraz jądra, które nazywane są bliźniakami, oraz na temat części gruczołowatych. W czternastym [rozdziale] zawarty jest opis anatomii wszystkich żył nad wątrobą. W piętnastym opisuje żyłę biegnącą od serca do wątroby, wszystkie żyły powyżej wątroby i wreszcie wszystkie tętnice. Czwarta [część] mojego podsumowania obejmuje pięć ksiąg, od szesnastej do dwudziestej. Część szesnasta zawiera pytania i spostrzeżenia na temat mózgu, na przykład tego, czy występuje w nim pulsowanie w momencie jego ruchu i czy nastąpiło to w momencie nabrania oddechu. Następnie przechodzimy do zagadnień [związanych z] rdzeniem kręgowym i oponą twardą. W siedemnastej księdze [opisuje] mechanizm działania oraz rolę mózgu, [dalej w osiemnastym]<sup>68</sup> rozdziale

<sup>67</sup> Wstawka wydawcy: *περὶ τραχήλου φύσεως* [...].

<sup>68</sup> Edycja Kühna w tym miejscu nie zawiera numeracji. Uzupełnienie przekładu zaczerpnięte za edycją Claudii Galeni Pergamoni (*Scripta minora*, t. 2, ed. I. Müller, Leipzig 1891, s. 108).



zaprezentowany jest] mimowolny ruch<sup>69</sup> i różnice między nerwami, a także niektóre [ruchy] przez nie generowane. W dziewiętnastym [opisuje] [s. 30] nerwy, które mają swój początek w mózgu oraz [pisze] o zmysłach węchu i jego zdolności percepcji, [dalej na temat] nerwów prowadzących do oczu, które Herofilos<sup>70</sup> i Erasistratos<sup>71</sup> nazywają *kanalami*<sup>72</sup> [lac.]<sup>73</sup>.

<sup>69</sup> Galen w dziele o ruchach mięśni opisuje zagadnienie nieświadomego ruchu na przykładzie oddychania, który jest ruchem naturalnym, albowiem istota żywa (człowiek lub zwierzę) oddycha nieświadomie w czasie snu lub w stanie otępienia (nieprzytomności). Zob. Galen, *De motu musculorum*, ed. Kühn, t. 4, Lipsiae 1822, s. 440-444.

<sup>70</sup> Hierofilos z Chalcedonu (335-280).

<sup>71</sup> Żył w latach 304-250.

<sup>72</sup> πόρους / ó πόρος – Hierofilus i Erasistratus wierzyli, że odkryli zagłębienia w nerwie wzrokowym, który miałby potwierdzić pogląd o *pneumie* (powietrze, tchnieniu) jako o przekaźniku postrzegania (percepcji) zmysłów do mózgu. Zob. Galen, *Selected works*, przyp. 13, s. 400. Galen wspomina o tym np. w: *De symptomatum causis*, t. 7, Kühn, s. 175: „Nerw, który biegnie z mózgu (τὸ ἀπὸ ἐγκεφάλου) do oka, który Hierofilus i jego zwolennicy w rzeczywistości nazywają również «drogą (prześciem/πόρον)», z racji tego, że sama jego perforacja (τὸ τρήμα) [w przeciwieństwie do innych nerwów] jest wyraźnie widoczna – wydaje mi się, że istnieje [ona] jako droga *pneumy* dla zmysłów (πνεύματος ὑπάρχειν ὁδὸς αἰσθητικῆς).” Zob. także: H. von Staden, *Hierophilus, The Art of Medicine in Early Alexandria*, New York 1989, s. 140 i ff; 203.

<sup>73</sup> W tym miejscu występuje luka w tekście. Z tego względu tekst Galena kończy omawianie czwartej księgi na dziewiętnastym rozdziale. Marinus był anatomem i chirurgiem, który żył w Aleksandrii około 120 lub 130 roku przed Chrystusem. Dzieło, które opisuje Galen, zaginęło (nie zachował się grecki oryginał ani żaden przekład), znane jest jedynie ze wzmianek Galena oraz nielicznych wzmiankach w utworach innych autorów. Przykładowo w *De anatomicis administrationibus* w księdze XIV – zachowanej jedynie w przekładzie arabskim dokonany przez Hunaīn ibn Ishāq – Galen chwali znajomość zagadnień anatomicznych oraz doświadczenie w wykonywaniu wiwisekcji przez Marinusa. Zob. Galen., *Sieben Bücher, Anatomies des Galen*, t. 1, ed. M. Simon, Leipzig 1906, s. 233 (arabski); t. 2, s. 168 (niemiecki). Jeśli chodzi o relację Hunaīn ibn Ishāq, to podaje ona tylko lakoniczną wzmiankę na ten temat. Hunaīn, jak sam mówi, osobiście nie czytał tego dzieła. Również nie zna nikogo, kto by widział je na własne oczy. Utwór ten zna jedynie z relacji samego Galena. Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 25, s. 42-43: „Twierdzi [tj. Galen], że napisał tę książkę w czterech księgach (*dyskursach/maqālāt*). Do tej pory jej nie widziałem ani nie widziałem nikogo, kto powiedziałby nam, że ją widział lub wie, gdzie można ją znaleźć. W swojej książce, znanej jako *Indeks (fih-ris)*, Galen opowiedział o liczbie artykułów (*maqālāt*) Marinusa, które podsumował w tej książce oraz o tym, co jest w każdym artykule (*maqāla*)”. Wzmiankę na ten temat podaje średniowieczny historyk arabski Ibn Abī Uşaybi’a (1203-1270) w swoim biograficznym dziele pt. *Uyūn ul-Anbā’ fī Ṭabaqāt al-Aṭibbā*. Obejmuje ono żywoty lekarzy greckich, rzymskich oraz indyjskich. Ibn Abī Uşaybi’a podaje w nim wykaz dzieł Galena, spośród których znajduje się omawiane pismo Marinusa. W krótkiej relacji na ten temat można

**[O różnicach między chorobami oraz o różnicach między objawami]**

W pierwszej księdze wyjaśnia *Przyczyny chorób*, [a w kolejnej] pisze *O miejscach zaatakowanych przez choroby*<sup>74</sup>. W trzeciej księdze wraca [tematycznie] do zagadnień poprzedniej [drugiej] książki. Również te [dzieła], które logicznie poprzedzają moje prace związane są z działalnością terapeutyczną<sup>75</sup>: *O różnicach między gorączkami*<sup>76</sup>,

wyczytać, że dzieło Marinusa składało się z dwudziestu sekcji. Zob. *A Literary History of Medicine*, red. E. Savage-Smith – S. Swain – G. J. van Gelder, Leiden 2020, s. 37: „Skrót książki Marinusa o Anatomii (*Ikhtiṣār kitāb Mārīnus fī l-taṣhrīḥ*). Marinus skomponował tę książkę w dwudziestu artykułach, ale Galen podsumował ją do czterech artykułów”. Na temat Marinusa: J. Rocca, *A Note on Marinus of Alexandria*, „Journal of the History of the Neurosciences” 11 (2002) s. 282-285; *The Oxford Classical Dictionary*, red. S. Hornblower – A. Spawford, Oxford 1996; Pioreschi, *A history of medicine*, t. 3, s. 288-290; 294; 336; V. Nutton, *Ancient medicine*, London – New York 2013, s. 219, 220.

<sup>74</sup> Galen mówi tutaj o dziele *περὶ τῆς τῶν νοσημάτων διαφορᾶς* – *De differentiis morborum* (Περὶ διαφορᾶς νοσημάτων), t. 6, Kühn, s. 836-880. *De symptomatum differentiis* (Περὶ τῶν ἐν τοῖς νοσήμασιν αἰτίων), t. 7, Kühn, s. 1-41; *De symptomatum causis libri III* (Περὶ συμπτωμάτων διαφορᾶς), t. 7, Kühn, s. 85-272. Zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 42. Hunaīn ibn Ishāq opisuje (§ 16) historię tych dzieł znanych jako pojedyncze pismo *Kitāb al-‘illa*, określając jako błędnie postrzegane, ponieważ zostało napisane w sześciu tomach. Galen miał nie połączyć tych ksiąg i nie nadać im jednego tytułu. Aleksandryjscy uczeni nadali tym księgom wspólny tytuł *Kitāb al-‘illa* (*Księga przyczyn*), który wywodzi się od głównego (przewodniego) tematu dzieła. Mówi, że syryjski przekład tego dzieła nosi tytuł (podany po arabsku) *Przyczyny i Objawy* (العلل والاعراض). Podaje również uzupełnienie mówiąc, że Syryjczycy powinni byli dodać do tego tytułu słowo uzupełniające – „i choroby (والامراض)”. W ten sposób tytuł dzieła powinien brzmieć według ibn Ishāq – „Przyczyny i objawy chorób”. Dalej Hunaīn mówi, że sam Galen nadał tytuł pierwszej księdze *Różne rodzaje chorób* (المقالة الاولى في اصناف الامراض), co odpowiadałoby dziełu *De differentiis morborum*. Dzieło to zawiera wyliczenie i opisanie różnych rodzajów chorób ze względu na ich rodzaj i typ. Drugi tom nosi tytuł *Przyczyny chorób* (علل الامراض). Hunaīn mówi, że treść tego rozdziału jest zgodny z tytułem. Odpowiada prawdopodobnie *De symptomatum differentiis*. Trzeci rozdział ma nosić tytuł *Różne rodzaje objawów* [i chorób] (يرسمها باختلاف الاعراض). Zawiera ona naukę o różnych rodzajach i gatunkach chorób. Ta wypowiedź ibn Ishāq dotyczy dzieła trzeciego Galena: *De symptomatum causis libri III*. Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 16, s. 24-26 (tekst angielski), 25-27 (tekst arabski).

<sup>75</sup> τῆς θεραπευτικῆς πραγματείας – chodzi o leczenie chorób.

<sup>76</sup> τὸ περὶ τῆς τῶν πυρετῶν διαφορᾶς – chodzi tutaj o dzieło *De differentiis februm*, t. 7, Kühn, s. 272-405. Hunaīn opisuje dzieło *Różnych rodzajach gorączek* (كتاب اصناف الحميات) jako skomponowane w dwóch księgach (*maqālāt*). Celem utworu ma być zaprezentowanie i opisanie rodzajów (*ḡins*) i gatunków (arab. *naw‘*) gorączek (*ḥayyāt*) oraz ich oznaki (*dalāla*). Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 19, s. 32-33.



*O pełności*<sup>77</sup>, *O nienaturalnych guzkach*<sup>78</sup>, *O przyczynach predysponujących*<sup>79</sup>, do których można dodać *O przyczynach ciągłych, drgawkach, dreszczach i konwulsjach*<sup>80</sup> oraz pracę [pod tytułem] *Sztuka medycyny*<sup>81</sup>.

<sup>77</sup> τὸ τε περὶ πλήθους – chodzi o dzieło *De plenitudine*, t. 7, Kühn, s. 513-583. Hunaīn pisze, że jest to dzieło (tytuł arabski: كتاب الامتلاء) zawarte w dwóch księgach (*maqālāt*). Zostały w nim opisane i sklasyfikowane zbędne humory (فيها امر كثرة الاخلاط) oraz oznaki dla każdego z ich rodzaju/typu (اصناف /'aṣnāf). Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 59, s. 70-71.

<sup>78</sup> τὸ περὶ τῶν παρὰ φύσιν ὄγκων – *De tumoribus praeter naturam*, t. 7, Kühn, s. 705-732. Termin ὄγκος w liczbie mnogiej może oznaczać substancje materialne, które powodują zaburzenia w organizmie. Por. Jurewicz, *Słownik*, t. 2, s. 91. Może również występować w znaczeniu „kolczaste punkty” (ang. *the barbed points*). Zob. Liddell-Scott, s. 1197. Hunaīn relacjonuje, że dzieło *Kitāb al-Auram* jest zawarte w jednym artykule. Galen zatytułował je jako جالينوس اصناف الغلط الخارج من الطبيعة – *Różne rodzaje nienaturalnych mas*. Dalej relacjonuje w następujący sposób: „Opisuje w nim (tj. Galen) wszystkie rodzaje guzów i ich oznaki (ووصف فيه جميع و اصناف الاورام دلالتها)” (*Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 60, s. 70-71). Zob. również: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 43.

<sup>79</sup> τὸ περὶ τῶν συνεκτικῶν – chodzi o dzieło *De causis contentivis*. Pismo to jest zachowane jedynie w przekładzie łacińskim i arabskim. Tekst łaciński i arabski: *De causis contentivis*, ed. M. Lyons, *Corpus medicorum Graecorum*, Suppl. Or. II, Berlin 1969 (dalej CMG). Hunaīn wspomina to dzieło jako: كتاب الاسباب البادئة وهي الاول التي تحدث من خارج ، – *Przyczyny początkowe, czyli pierwsze, które są zewnętrzne*. Pisze o nim jako o utworze sporządzonym w jednej księdze. Galen wykazuje w tym dziele, że początkowe przyczyny mają wpływ na organizm. Jednocześnie poddaje krytyce tych, którzy odrzucają taki pogląd. Tekst ten został przełożony pierwotnie z greki przez Hioba (Joba) z Edessy (zm. ok. 835 roku po Chrystusie). Hunaīn relacjonuje, iż posiadał własny egzemplarz tego dzieła w języku greckim. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 61, s. 70-71.

<sup>80</sup> τὸ περὶ τρόμου καὶ ρίγους καὶ παλμοῦ καὶ σπασμοῦ – chodzi o dzieło *De tremore, palpitatione, convulsione et rigore*, t. 7, Kühn, s. 584-642. Hunaīn lakonicznie opisuje pismo *Księga drżenia, dreszczy, dygotania oraz skurczy* – كتاب الرعدة والنافض والاختلاج والتشنج. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 63, s. 70-71.

<sup>81</sup> τέχνη ἰατρική – *Ars medica*, t. 1, C.G. Kühn, s. 305-412. Dzieło to odcisnęło swój ślad nawet na medycynie arabskiej. Cytuje je znakomity perski medyk ar-Rāzī (854-925) w swoim encyklopedycznym dziele *Kitāb al-Hāwī fī al-ṭibb* (X 225, 4; 247, 3; 326, 2; XII 189, 15; 153, 3; XIII 35, 12; 174, 5; 228; XIV 91, 9) oraz kilku innych medyków Świata Islamu. Szerzej, zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 45. Hunaīn mówi, że jest to dzieło zawarte w jednym *maqāla*. Dalej napisał, że Galen nie zadedykował tego dzieła (arabski przedrostek *li-*ل) początkującym adeptom medycyny (nie dla uczących się – دون للمتعلمين), ponieważ nie przynosi ono dla nich korzyści, a jedynie tym, którzy są już biegli (المستكملين) w sztuce medycznej. Hunaīn notuje, że celem Galena w tym dziele jest opisanie zagadnień medycyny w wąskim zakresie, co może być korzystne zarówno dla biegłego medyka, jak i początkującego (uczącego się). Uczący się uzyskuje bowiem korzyść w postaci ogólnego o całej dyscyplinie me-

### [Terapeutyka]<sup>82</sup>

Istnieje czternastotomowa praca [zatytułowana] *Metoda terapii*<sup>83</sup>, a także dwie [s. 31] [książki] adresowane do Glaukona *O uzdrawianiu*, trzy *O upuszczaniu krwi*, pierwsza skierowana do Erasistratosa, druga do zwolenników Erasistratosa w Rzymie, a trzecia to dzieło skomponowane przeze mnie zgodnie z moją wiedzą na temat leczenia<sup>84</sup>. *O gąsnięciu (uwiądzie)*<sup>85</sup> to kolejna [praca] na temat terapii. Również bar-

dycyny za pomocą krótkiego szkicu (*o całej dyscyplinie medycyny w formie krótkiego szkicu* – في وهمه جملة الطب كله على طريق الرسم), dzięki któremu lepiej może zrozumieć całą sztukę, studiując dzieła o pogłębionej treści. Biegli w sztuce lekarskiej natomiast otrzymują rodzaj pomocy w zapamiętywaniu wszystkiego, co zostało im przedstawione przez nauczyciela na wykładach. Według przekazu Hunaīna dzieło to wchodziło w skład *Kanonu* lektur w aleksandryjskiej szkole medycznej i było dawane przez nauczycieli do czytania według ustalonej kolejności lektur. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 6, s. 11-13.

<sup>82</sup> Τὰ θεραπευτικά – Galen prezentuje w tej sekcji dzieła o charakterze lecznictwa lub uzdrawiania, a nie fizjologii lub klasyfikacji chorób. Por. Galen, *Selected works*, przyp. 13, s. 400.

<sup>83</sup> Τεσσαρεσκαίδεκά εἰσι μεθόδου θεραπευτικῆς – *Methodus medendi*, t. 10, Kühn, s. 1-1021. Hunaīn mówi tu o dziele pt. *Kitāb Ḥilat al-bur'*. Galen skomponował to pismo w czterdziestu *maqālāt* i jako cel postawił sobie opisanie, w jaki sposób każda choroba jest leczona za pomocą metody (*tarīq/طريق* analitycznej; *qiyās/قياس*). Hunaīn bardzo szeroko omawia to dzieło, streszczając jego zawartość. Interesującą są w tym miejscu relacja na temat znajomości tego pisma przez Syryjczyków oraz droga, jaką przedostało się do medycyny arabskiej. Dzieło to zostało częściowo przełożone na język syryjski przez Sergiusza (Sergiusza) z Rēsha'ina. Hunaīn relacjonuje, że dostał polecenie od Salmawaih ibn Bunan (zmarły w 840 roku, nestoriański lekarz i tłumacz Galena oraz patron Hunaīn ibn Ishāqa), aby ponownie przełożyć niektóre partie tekstu na język syryjski. Praca odbywała się przy współpracy obu tłumaczy. Salmawaih korzystał z syryjskiego przekładu, a Hunaīn – z greckiego oryginału. Hunaīn wspomina również, że tekst grecki, z którego korzystał, zawierał szereg błędów. Z tego powodu nie był w stanie dokonać poprawnego tłumaczenia. Jego relacja ukazuje pewne interesujące szczegóły na temat historii tego dzieła. Udało mu się znaleźć inną kopię, jednakże i ta nie była wystarczająca do poprawnego przekładu. Przykład ten pokazuje, że dzieło to było dostępne w dwóch wariantach językowych jeszcze w IX wieku. Co więcej, można było z powodzeniem odnaleźć kopie w języku greckim. Jednakże, jak można sądzić z relacji, nie były one we wzorowy sposób sporządzone. Por. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 22, s. 34-37. Na temat wpływu tego dzieła na prace innych medyków arabskich, zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 45.

<sup>84</sup> γνόμην συγκείμενον θεραπευτικόν – brak informacji na ten temat.

<sup>85</sup> τὸ περὶ μαρασμοῦ – *De marcore*, t. 7, Kühn, s. 666-704.

dzo krótka praca, którą kiedyś przekazałem przyjacielowi, której tytuł – w szeroko rozpowszechnionej wersji, a którą odzyskałem obecnie – to *Porada dla dziecka z padaczką*<sup>86</sup>. Można tu również umieścić trzytomową pracę *O właściwościach jedzenia*<sup>87</sup>, *Opinie o diecie*<sup>88</sup> oraz *O dobrych i złych humorach*<sup>89</sup>. Nie mniejszą częścią terapii i pomocy [są prace] *O rozumieniu terapiutyki przez Erisistratosa*<sup>90</sup> [oraz dwie *O zastosowaniu filozofii przez Glaukona*]<sup>91</sup>. Do tej kategorii można zaliczyć [również] prace Hippokratesa *O Zaleceniach dietetycznych w leczeniu ostrych chorób*<sup>92</sup>, a także komentarze do dzieł Hippokratesa – komentarze te zawierają w istocie wiele nauk terapeutycznych, diagnostycznych i prognostycznych<sup>93</sup>.

<sup>86</sup> ‘ὑποθήκη παιδίῳ ἐπιλήπτῳ’, τῆς θεραπευτικῆς πραγματείας – *Puero epileptico consilium*, t. 11, Kühn, s. 357-378.

<sup>87</sup> τὰ περὶ τῶν ἐν ταῖς τροφαῖς δυνάμεων – *De alimentorum facultatibus*, t. 6, Kühn, s. 453-748.

<sup>88</sup> τὸ περὶ τῆς λεπτονοῦσης διαίτης – *De victu attenuante*. CMG V 4, 2, ed. O. Hartlich, Leipzig 1923, s. 433-451.

<sup>89</sup> περὶ εὐχυμίας καὶ κακοχυμίας – *De rebus boni malique suci*, t. 6, Kühn, s. 749-815.

<sup>90</sup> τὰ περὶ τῶν Ἐρασιστράτου θεραπευτικῶν λογισμῶν – prawdopodobnie chodzi o *De venae sectione adversus Erasistrateos Romae degentes*, t. 11, Kühn, s. 187-249.

<sup>91</sup> Fraza dodana przez wydawcę – [καὶ τῷ Γλαύκωνι τῷ φιλοσόφῳ δοθέντα δύο] – *Ad Glauconem de medendi method*, t. 11, Kühn, s. 1-146.

<sup>92</sup> περὶ τῆς Ἱπποκράτους διαίτης ἐπὶ τῶν ὀξέων νοσημάτων ταχθεῖν – prawdopodobnie chodzi o *In Hippocratis De victu acutorum commentaria*, t. 15, Kühn, s. 418-919. Istnieje również podobne dzieło: *De diaeta Hippocratis in morbis acutis*, t. 19, Kühn, s. 182-221. Pierwszy z tych utworów zawarty jest w czterech księgach, a drugi – w trzech. Wydaje się, że chodzi tu o pierwsze dzieło. Pewnym kryterium może być relacja Hunaīn ibn Ishāq. Wspomina on dzieło pt. *Komentarz do księgi o zaleceniach dietetycznych w ostrych chorobach*, arab. *Tafsīs Ġālinūs li-kitāb Tadbīr al-amrād al-ḥādda*, które zostało napisane w czterech *maqālāt*, tym samym pasuje do pierwszego wspomnianego utworu. Zob. Hunaīn ibn Ishāq *on His Galen Translation*, § 98, s. 98-99; Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 51.

<sup>93</sup> Odnośnie do prac Galena na temat dzieł Hippokratesa, zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 50-51.

[s. 32] **Charakter prac na temat prognozowania [chorób]**<sup>94</sup>

5. Pierwszym są trzy [dzieła] *O dniach krytycznych*<sup>95</sup>. Następne należy dodać trzy *O kryzysie*<sup>96</sup>, a następnie całość prac *O pulsie*<sup>97</sup>. Pierwsza z czterech na ten sam temat<sup>98</sup>, druga na temat diagnozy, trzecia na podobny temat, [mówiąca] o przyczynach. W sumie jest ich sześć. Oprócz tego napisano jedną książkę *O pulsie dla początkujących*<sup>99</sup>. W [kontekście] tej ostatniej pracy postawiono pytanie, dlaczego nie podano opisu pulsu charakterystycznego dla osób z gorączką. Odpowiedź brzmi, że temat jest zbyt obszerny dla początkujących, ponieważ wymaga długiego procesu dociekań. Tyle powiedziałem na początku tej książki, że wśród lekarzy są dwie opinie, niektórzy twierdzą, że potrafią rozpoznać również skurcz tętnic<sup>100</sup>, inni uważają, że jest on nieodczuwalny<sup>101</sup>. Początkujący [medyk] powinien

<sup>94</sup> Ποῖα τῆς προγνωστικῆς θεωρίας βιβλία – Galen prezentuje w tym fragmencie dzieła odnoszące się do antycznego poglądu o możliwości „prognozowania”, rokowania przechodzenia przez pacjenta choroby, której punkt kulminacyjny określany jest mianem „kryzys”. Pogląd ten głosił również, że trakcie postępu choroby istnieją szczególne momenty, w których należy niezwłocznie podjąć interwencję medyczną lub jej unikać, pozwalając, aby natura organizmu pacjenta sama uporała się z chorobą. Inną tematyką prac poruszanych w tej części dzieła Galena jest centralna rola pulsu w diagnozowaniu chorób. Por. Galen, *Selected works*, przyp. 14, s. 400-401.

<sup>95</sup> τρία περὶ κρίσιμων ἡμερῶν – *De diebus decretoriis*, t. 9, Kühn, s. 769-941. U Hunaīna: *Kitāb Aiyām al-buḥrān*. Zob. Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation, § 21, 34-35. Por. również: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 43.

<sup>96</sup> τρία περὶ κρίσεων – *De crisisibus*, t. 9, Kühn, s. 550-768; Hunaīn, *Kitāb al-Buḥrān*. Zob. Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation, § 20, s. 43; Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 43.

<sup>97</sup> περὶ τῶν σφυγμῶν πραγματεία – *De dignoscendis pulsibus*, t. 8, Kühn, s. 766-961.

<sup>98</sup> Znane są następujące dzieła Galena na temat pulsu: (1) *De praesagitione ex pulsibus*, t. 9, Kühn, s. 205-430; (2) *De pulsibus ad Antonium disciplinae studiosum et philosophum*, gr. Περὶ σφυγμῶν πρὸς Ἀντωνίων φιλομαθῆ καὶ φιλόσοφον, t. 19, Kühn, s. 629-642; (3) *De pulsibus ad tirones*, gr. Περὶ τῶν σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις, t. 8, Kühn, s. 453-492; (4) *Synopsis librorum suorum de pulsibus*, gr. (?) Σύνοψις περὶ σφυγμῶν ἰδίας πραγματείας – dzieło to jest niepewne, znajduje się w edycji Kühna (t. 9, s. 431-549).

<sup>99</sup> περὶ χρείας σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις – *De pulsibus ad tirones* (gr. Περὶ τῶν σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένοις), t. 8, Kühn, s. 453-492. Hunaīn wspomina je jako: *Księga o pulsie dla początkujących* – *Kitāb illā Tūṭaran fī n-nabḍ* (كتاب النبض الى طوثرن), zawarta jest w jednym artykule. Por. Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation, § 7, s. 12-16. Zob. również: Ullmann, *Die Medizin im Islam*, nr 32, s. 44.

<sup>100</sup> „skurcz tętnic” – τῆς συστολῆς τῶν ἀρτηριῶν [...].

<sup>101</sup> τῶν ἀναίσθητον αὐτὴν εἶναι λεγόντων – niedający się określić – ἀναίσθητος.

rozpocząć swoją praktykę na podstawie łatwiejszej doktryny, zakładając, że jest on [faktycznie] niewyczuwalny<sup>102</sup>.

[s. 33] Według tego naszego sposobu myślenia<sup>103</sup> z pewnością nie istnieje żadna oznaka pulsu w trakcie gorączki, ale w ramach [innych sposobów postępowania], które są opisane w obszernym omówieniu tematu w szesnastu tomach, przytoczyłem te [różne] oznaki. Jednakże ci, którzy nie pobierali nauk u nauczyciela, a badają te oznaki, niech według przysłowia „nawigują zgodnie z książką”. Stwierdzono również powyżej, że treść nauczania jest inna w przypadku osób początkujących, a [jeszcze] inna w przypadku osób oddających się gruntownej nauce. [Dlatego też] spisałem również inną pewną księgę, w której podaję streszczenie [tych] szesnastu tomów. Osiem tomów komentarzy i krytyki głównych prac Archigenesa *O pulsie*<sup>104</sup> jest oddzielną od wszystkich tych [wymienionych]. Do tej gałęzi sztuki można również zaliczyć trzutomową pracę *Trudności w oddychaniu*<sup>105</sup>.

### **[Komentarze na temat (prac) Hippokratesa]**

6. Podobnie z innymi moimi pracami, zwłaszcza z licznymi komentarzami do Hippokratesa, które napisałem dla przyjaciół. Nie spodziewałem się, że dotrą do szerszej publiczności. W rzeczywistości ich pocho-

<sup>102</sup> ἀναίσθητος ἢ συστολή γίνεται – w tym miejscu Galen używa tego samego terminu, co w przypadku skurczu tętnic powyżej – *he systolē* (ἡ συστολή). W tym miejscu oznacza on rozkurcz, który można prawdopodobnie rozumieć jako pulsacje tętnic w odniesieniu do badania pulsu w trakcie gorączki.

<sup>103</sup> αἴρεσιν ἡμεῖς (tutaj ἡ αἴρεσις) w znaczeniu ‘sposobu myślenia’ (w znaczeniu postępowania według określonej instrukcji), a nie w sensie myśli lub szkoły medycznej.

<sup>104</sup> ὀκτὼ βιβλία τῆς Ἀρχιγένους περὶ σφυγμῶν πραγματείας – Archigenes był lekarzem, który zajmował się zagadnieniami pulsu. Żył w czasach Trajana. Por. Galen, *Selected works*, przyp. 15, s. 401. Galen to samo dzieło wspomina w *Ars Medica* (t. 1, Kühn, s. 410). Hunaīn ibn Ishāq wspomina o *Księdze o pulsie, przeciw Archigenesowi* (كتاب النبض الذي يناقض فيه ارخيجانس). Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 71, s. 78 i 79: „Galen twierdzi, że ta książka składa się z ośmiu dyskursów (*maqālāt*). Do tej pory ta książka nie została przetłumaczona, ani ja nie widziałem jej kopii w języku greckim, chociaż powiedziały mi osoby, którym ufam, że widziały ją w Aleppo. Poszukiwałem jej tam, lecz nie znalazłem”. Fragment ten pokazuje, że dzieło to było trudno dostępne w już IX wieku. Jednakże wskazuje również, że Abū Ğafar posiadał jej kopię. Abu Ğafar Muḥammed ibn Mūsā, zmarły w 873 roku, był patronem wielu przekładów dzieł greckich, m.in. Hunaīna, który dedykuje mu wiele swoich utworów. Hunaīn dalej streszcza jego zawartość w następujący sposób: „A jego celem jest zaprezentowanie tego, co Archigenes powiedział w swojej książce o pulsie i odróżnienie tego, co prawdziwe, od tego co fałszywe” (zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, s. 139).

<sup>105</sup> τὰ περὶ δυσπνοίας τρία – *De difficultate respirationis*, t. 8, Kühn, s. 753-960.



dzenie było takie, że sporządzałem notatki na temat tych prac wyłącznie jako ćwiczenie dla siebie samego. Omawiając całą naukę medyczną [s. 34] według tematu, ułożyłem sobie zestaw haseł zawierający wszystkie stwierdzenia Hipokratesa odnoszące się do sztuki, ale w sposób jasny i wyciągając [z nich] własne wnioski. Na przykład napisałem konkretnie o poglądach Hippokratesa w [księdze] *O dniach krytycznych*<sup>106</sup>. [Dalej] na temat jego poglądów o trudnościach w oddychaniu w jego dziele – *O trudnościach w oddychaniu*<sup>107</sup> oraz inne o podobnej tematyce. W ten sposób cała metoda terapeutyczna została opisana w czterech księgach, [to znaczy każdą metodę terapeutyczną, która jest według poglądów Hipokratesa]<sup>108</sup>. Komentarze słowo po słowie były już pisane przez wielu moich poprzedników, a ja znałem ich dzieła całkiem dobrze. Jeśli znalazłem [w nich] coś, co wydało mi się nienajlepszym sformułowaniem, uznawałem jako zbyt uczynne obalenie tego. [Czyniłem tak] albowiem ująłem to już w pracach, które przekazałem ludziom na ich prośbę, gdzie jednak rzadko odwoływałem się do komentatorów. Przede wszystkim nie miałem ze sobą ich komentarzy w Rzymie, ponieważ wszystkie posiadane książki pozostały w Azji. Gdybym jednak przypomniał sobie o jakimś szczególnie rażącym błędzie u jednego z nich, [s. 35] wykazałbym, że każdy, kto przestrzegałby go, doznałby poważnego niepowodzenia w wykonywanej przez siebie sztuce [leczenia]. W innym przypadku ograniczyłbym się do własnej interpretacji, bez odwoływania się do sprzecznych interpretacji innych. W ten sam sposób powstały *Komentarze do Aforyzmów*<sup>109</sup>, jak również *O złamaniach*<sup>110</sup> oraz *O stawach*<sup>111</sup>, jak również *Prognostikon*<sup>112</sup>, *O diecie w ostrych chorobach*<sup>113</sup>, *O zranieniach*

<sup>106</sup> κατὰ τὴν Ἱπποκράτους γνώμην, ἰδίᾳ δὲ περὶ κρίσεων – brak bliższych informacji.

<sup>107</sup> περὶ δυσπνοίας – chodzi o dzieło *De difficultate respirationis*.

<sup>108</sup> Fragment dodany przez wydawcę.

<sup>109</sup> τὰ γ' εἰς τοὺς ἀφορισμοὺς ὑπομνήματα – *In Hippocratis Aphorismos commentaria*, t. 17/1, Kühn, s. 345-887; część druga: t. 18/1, s. 1-195. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 94, s. 94-97. Por. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 50.

<sup>110</sup> τὸ περὶ ἄγμων – *In Hippocratis de fracturis commentaria*, t. 18/2, Kühn, s. 151-269. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 95, s. 96-97.

<sup>111</sup> τὸ περὶ ἄρθρων – *In Hippocratis de articulis commentaria*, t. 18/1, Kühn, s. 300-767. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 96, s. 96-97.

<sup>112</sup> τὸ προγνωστικὸν – *In Hippocratis Prognosticum commentaria*, t. 18/2, Kühn, s. 1-317. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 97, s. 96-97.

<sup>113</sup> τὸ περὶ διαίτης ὀξέων – [*De diaeta Hippocratis in morbis acutis*], t. 19, Kühn, s. 182-221. Hunaīn wymienia ten komentarz pod tym samym tytułem: *Tafsīr li-kitāb*

*i urazach głowy*<sup>114</sup> oraz [księga] *pierwsza O epidemiach*<sup>115</sup>. Po skomponowaniu powyższych utworów usłyszałem, jak ktoś chwali fałszywą interpretację jednego z aforyzmów. Od tego momentu, ilekroć dawałem komuś jedną z moich prac, była ona pisana z myślą o szerokiej publikacji, a nie jedynie osiągalna dla tej osoby. Do tej kategorii należą: komentarze do drugiej, trzeciej oraz czwartej [księgi] *O epidemiach*, następnie te *O humorach*<sup>116</sup>, *O odżywianiu i przewidywaniu*<sup>117</sup>, *O naturze człowieka*<sup>118</sup>, jak również *O chirurgii*<sup>119</sup> oraz *O miejscach, powietrzu i wodach*<sup>120</sup>, które [to dzieło], jak ja sądzę, powinno być zatytułowane raczej *O siedliskach, wodach, porach roku oraz krainach (ziemiach)*. *Komentarz do Aforyzmów* zawarty jest w siedmiu tomach, *O złamaniach* [s. 36] – w trzech, *O stawach* – w czterech, *Prognostikon* – w trzech, *O diecie w ostrych chorobach* zawarte jest w trzech [księgach] i dwie, które zostały dodane później. *O zranieniach i urazach* zostały ujęte w jednej książce. Podczas gdy pierwsza i trzecia książka *O epidemiach* została omówiona w trzech. Druga księga *O epidemiach* zawiera sześć tomów komentarzy, a szósta – osiem. Do *O humorach* napisałem trzy księgi komentarzy i tyle samo do *Prognostikon*, jedną do *O operacjach* oraz jedną do *O miejscach, powietrzu i wodach*. Do *O odżywianiu* cztery i dwie do *O naturze człowieka*. Po napisaniu tego ostatniego usłyszałem, jak pewne osoby atakują to dzieło jako nieautentyczny utwór Hippokratesa. I tak napisałem jeszcze trzy

*Tadbīr al-amrāq al-hādda*. Sporządzone jest w pięciu artykułach (*maqālāt*). Por. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 98, s. 98-99; Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 51.

<sup>114</sup> περὶ ἐλκῶν καὶ τῶν ἐν κεφαλῇ τραυμάτων – Hunāīn wspomina takie dzieło: *Komentarz do księgi o urazach głowy* (تفسير كتاب جراحات الرأس) jako zawarte w jednym *maqāla* (księdze). Zob. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 100, s. 100-102.

<sup>115</sup> πρῶτον τῶν ἐπιδημιῶν – *In Hippocratis Epidemias I, et Galeni in illum commentarius I*, t. 17/1, Kühn, s. 1-83. Zob. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 101, s. 100-102.

<sup>116</sup> περὶ χυμῶν – *De humoribus*, t. 19, Kühn, s. 485-496. Zob. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 102, s. 100-102.

<sup>117</sup> περὶ τροφῆς καὶ προρρητικῶν – prawdopodobnie chodzi o dzieło: *In Hippocratis De alimento commentaria*, t. 15, Kühn, s. 224-417.

<sup>118</sup> περὶ τε φύσιος ἀνθρώπου – *In Hippocratis De natura hominis commentaria*, t. 15, Kühn, s. 1-223. Zob. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 108, s. 106-107.

<sup>119</sup> τοῦ κατ' ἰητροῦ – *In Hippocratis De officina medici*, t. 18/2, Kühn, s. 629-925.

<sup>120</sup> τοῦ περὶ τόπων, ἀέρων, ὑδάτων – *In Hippocratis De aere aquis locis*. Dzieło to nie zachowało się w oryginale greckim. Zob. Ullmann, *Die Medizin im Islam*, s. 61. Hunāīn mówi o *Komentarzu do księgi o powietrzu, wodzie i miejscach* (تفسير كتاب الهواء والماء والمواضع). Wspomina, że dzieło to napisane jest w trzech artykułach. Por. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 105, s. 104-105.



tomy zatytułowane *Wyrażna spójność poglądów Hippokratesa między „O naturze człowieka” a innymi jego dziełami*. Inne dzieła należące do kategorii Hippokratesa: [s. 37] *O poglądach Hippocratesa na temat diety w ostrych chorobach* – podręcznik wyjaśniający terminy używane przez autora<sup>121</sup>. Praca skierowana *Do Lykasa* odnośnie do *Aforyzmu*, który rozpoczyna się następująco: „To, co rośnie, ma najbardziej przyrodzone ciepło”. Jak również *Do metod Julianusa* na temat jego krytyki *Aforyzmów* Hippokratesa. Jest jeszcze jedna bardzo krótka praca, która również należy do tej kategorii jako odnosząca się do Hippokratesa, w której pokazuję, że *Najlepsi lekarze są też pod każdym względem filozofami*<sup>122</sup> – to dzieło występuje również pod [krótszym tytułem jako:] *Najlepsi lekarze to również filozofowie*.

### [O różnicach w poglądach z Erisistratosem (z Keos)]

7. Istnieją trzy komentarze do księgi o *Gorączkach*. Komentarz do trzeciej księgi jest pierwszą częścią dużej pracy do terapii Erasistratosa. Ta ważna praca nosi tytuł *O terapeutycznych praktykach leczniczych Erasistratosa*<sup>123</sup> i zawarta jest w pięciu sekcjach. Istnieją również trzy tomy na temat anatomii Erasistratosa i jego *wenesekcji (flebotomias)*<sup>124</sup> – jeden skierowany do samego Erasistratosa, a drugi do jego zwolenników [s. 38] w Rzymie<sup>125</sup>. Również praca, w której badania Erasistratosa mają znaczenie – *Czy tętnice w sposób naturalny zawierają krew*<sup>126</sup>, jak również *O funkcjach oddychania*<sup>127</sup> oraz trzy tomy *O naturalnych zdolnościach*<sup>128</sup>, które zawierają krytykę wszystkich wypowiedzi Erasistratosa na temat naturalnych działań zawartych w jego dziełach.

<sup>121</sup> περὶ τῆς καθ’ Ἱπποκράτην διαίτης ἐπὶ τῶν ὀξέων νοσημάτων – [De diaeta Hippocratis in morbis acutis]. Zob. wyżej.

<sup>122</sup> τὸν ἄριστον ἰατρὸν πάντως εἶναι καὶ φιλόσοφον – *Quod optimus medicus sit quoque philosophus*, t. 1, Kühn, s. 53-63. Zob. *Hunain ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 110, s. 108-109.

<sup>123</sup> ‘περὶ τῶν Ἐρασιστράτου θεραπευτικῶν λογισμῶν’ – brak bliższych informacji.

<sup>124</sup> περὶ φλεβοτομίας δύο – *De venae sectione adversus Erasistratum*. Zob. wyżej.

<sup>125</sup> *De venae sectione adversus Erasistrateos Romae degentes*, t. 11, Kühn, s. 147-186.

<sup>126</sup> εἰ κατὰ φύσιν ἐν ἀρτηρίαις αἷμα περιέχεται – *An in arteriis natura sanguis continetur*, t. 4, Kühn, s. 703-736.

<sup>127</sup> τὸ περὶ χρήσεως ἀναπνοῆς – *De usu respirationis*, t. 4, Kühn, s. 470-511.

<sup>128</sup> τὰ τῶν φυσικῶν δυνάμεων – *De facultatibus naturalibus*, t. 2, Kühn, s. 1-214.

**[Dzieła odnoszące się do Asklepiadesa]<sup>129</sup>**

8. Osiem tomów zatytułowanych *O opiniach Asklepiadesa*<sup>130</sup> i inne krótsze zatytułowane *Asklepiades o istocie „Duszy (psychēs)”*<sup>131</sup>.

**[O różnicach pomiędzy lekarzami empirykami]<sup>132</sup>**

9. Pięć tomów komentarza do *Wprowadzenia* [napisanego przez] Teodota<sup>133</sup>. Jedenaście [ksiąg] *O Menodocie Sewerze*<sup>134</sup>. Dwie kwestie tekstu pracy Serapiona *O sektach empiryków*<sup>135</sup>. [Kolejna] *O empiryzmie w medycynie*<sup>136</sup>. Trzy tomy *O niespójności empiryków*<sup>137</sup>, trzy rozdziały [dotyczą] podniesionych kwestii przeciwko tej pracy, wraz z głównym punktem dotyczącym Teodota. [Jedna odnośnie Menodota Sewera]<sup>138</sup>. *Zachęta do medycyny*<sup>139</sup>. *Streszczenie siedmiotomowej pracy Heraklidesa na temat sekt empiryków*<sup>140</sup>.

**[O różnicach pomiędzy metodykami]**

10. Sześć [ksiąg] *O sekcie metodyków*<sup>141</sup>, *Do Juliana o jego krytyce Aforyzmów Hippokratesa*<sup>142</sup>.

**[s. 39] [O księgach użytkowanych jako argument dowodowy]**

11. W dysputach [publicznych] obserwowałem, jak każdy człowiek deklaruje swoje argumenty jako logiczny dowód i stara się usilnie znaleźć absolutny [argument] obalający twierdzenia jego rozmówców. Mając to na uwadze, chciałem przede wszystkim posiadać umiejętność logicznego dowodzenia. Pragnąłem zatem filozofów, którzy podobno potrafili tego na-

<sup>129</sup> Na temat tych prac brakuje bliższych informacji. Hunaïn wspomina dość ogólnie na ten temat. Zob. *Hunaïn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 115, s. 110-111.

<sup>130</sup> ‘περὶ τῶν Ἀσκληπιάδου δογμάτων’.

<sup>131</sup> ‘περὶ οὐσίας τῆς ψυχῆς κατ’ Ἀσκληπιάδην’.

<sup>132</sup> Prace te są trudne do jednoznacznego zidentyfikowania. Również Hunaïn wspomina na ich temat w sposób zdawkowy i ogólny. Zob. *Hunaïn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 117; § 118, s. 112-113.

<sup>133</sup> Τῆς Θεοδᾶ εισαγωγῆς.

<sup>134</sup> περὶ τῶν Μηνοδότου Σεβήρω – dzieło trudne do zidentyfikowania.

<sup>135</sup> τῶν Σεραπίωνος πρὸς τὰς αἰρέσεις δύο ὑποτυπώσεις ἐμπειρικαί.

<sup>136</sup> περὶ τῆς ἱατρικῆς ἐμπειρίας – *De experientia medica*.

<sup>137</sup> περὶ τῆς τῶν ἐμπειρικῶν διαφωνίας τρία – dzieło trudne do zidentyfikowania.

<sup>138</sup> [εἰς τὸ Μηνοδότου Σεβήρω] – fragment dodany.

<sup>139</sup> προτρεπτικὸς ἐπ’ ἱατρικῆν – *Exhortatio ad medicinam* – *Protrepticus*, t. 1, Kühn, s. 1-39.

<sup>140</sup> ‘σύνοψις τῶν Ἡρακλείδου περὶ τῆς ἐμπειρικῆς αἰρέσεως’ ἐπτά.

<sup>141</sup> Μεθοδικῆς αἰρέσεως.

<sup>142</sup> πρὸς τὰ ὑπὸ Ἰουλιανοῦ ἀντειρημένα τοῖς Ἱπποκράτους ἀφορισμοῖς – *Adversus ea quae Iuliano in Hippocratis aphorismos enuntiata sunt*, t. 18/1, Kühn, s. 246-299.

uczać, odkładając na bok jakikolwiek inny temat należący do logiki, jeśli tylko potrafili złagodzić mój ból logicznego dowodzenia. Chciałem poznać naturę tej metody, która daje temu, kto ją opanuje, moc rozpoznania, czy samozwańczy „dowód” naprawdę jest jednym z nich, czy też, niczym jakaś fałszywa moneta, wygląda podobnie do prawdziwego, podczas gdy jako fakt jest bezwartościowy. Tę metodę, która umożliwia jednocześnie jej znawcy, w każdej dziedzinie dociekań, znalezienie jakiegoś sposobu dojścia do odkrycia prawdy. Dlatego zwróciłem się do wszystkich najbardziej znanych wówczas filozofów stoickich i perypatetyckich. Nauczyłem się od nich wielu teorii logicznych, które jednak z biegiem czasu okazały się zupełnie bezużyteczne do ustalania dowodów [s. 40]. Bardzo niewiele było takich, które zbadali w jakikolwiek użyteczny sposób, [a] które mogłyby doprowadzić ich do postawionego przed nimi celu. Stwierdziłem ponadto, że te fragmenty teorii logicznej faktycznie były ze sobą w konflikcie, podczas gdy niektóre były nawet w konflikcie z naszą najbardziej podstawową intuicją. I rzeczywiście, jeśli chodzi o tych nauczycieli, mógłbym wpaść w rozpacz wiedzy Pyrrona<sup>143</sup>, gdy sam nie posiadał ugruntowanej wiedzy na temat dyscyplin – geometrii, matematyki i arytmetyki, w których ich przerastałem, po pierwsze dzięki nauce mojego ojca, który sam nauczył się tego od mojego dziadka i pradziadka. Zauważyłem wtedy niezaprzeczalną prawdę, która objawia się – i nie tylko dla mnie – w przewidywaniach zaćmień, w działaniu zegarów słonecznych i zegarów wodnych<sup>144</sup> oraz we wszelkiego rodzaju innych obliczeniach geometrycznych w kontekście ar-

<sup>143</sup> εἰς τὴν τῶν Πυρρωνείων ἀπορίαν ἐνεπεπτόκειν – odwołanie się Galena do Pyrrona z Elleios/Πύρρων ὁ Ἡλεῖος (360-277) uważanego za pierwszego sceptyka w historii filozofii. Nie zachowały się żadne jego pisma. Na ten temat: R.H. Popkin, *The history of scepticism: from Savonarola to Bayle*, Oxford – New York 2003, s. XVIII, 158-159. Galen wspomina tutaj techniczny termin ἡ ἀπορία (*he aporia*), który jest typowy dla nurtu filozofii sceptycznej lub pirchonistycznej, jak również odnoszącym się do codziennego życia Greków w znaczeniach: ‘bycie w kłopotcie’ lub ‘brak wyjścia’ z jakiejś sytuacji. Trudności w wykładzie tej problematyki polegają na fakcie, że termin ten w ujęciu sceptyków był już wolny od negatywnych konotacji. Galen mógł zetknąć się z tym w osobie Sekstusa Empirika (Σέξτος Ἐμπειρικός), który był mu współczesny (żył w latach 160-210). W innym znaczeniu termin „aporia” oznacza również stan szczęścia, rozpacz zaś jest czymś fałszywym. Na ten temat, zob. Galen, *Selected works*, przyp. 18, s. 401-402. Jednakże Galen ma tu zapewne na myśli znaczenie rozpaczy, powodem której jest niemożność osiągnięcia danego celu, jakim jest nabycie wiedzy.

<sup>144</sup> ὠρολογίων τε καὶ κλεψυδρῶν – Galen odwołuje się tutaj do porównania zegarów (i ogólnie odmierzania czasu) jako obrazu czystej logiki. Zob. Galen, *Selected works*, przyp. 18, s. 402.

chitektury. Zdecydowałem, że ten geometryczny typ dowodu będzie najlepszy do zastosowania. Zauważyłem [również], że najbardziej kłótniwi dialektycy, a także filozofowie, którzy zawsze byli w konflikcie, nie tylko między sobą, ale i ze sobą, mimo wszystko jednakowo chwalili dowód geometryczny. Kiedy mówię o filozofach będących w konflikcie wobec [s. 41] nauki logiki, odnoszę się do [szkół] perypatetyków, stoików i platoników. Mówiąc „o konflikcie między sobą”, mam na myśli różnice w *obrębie* każdej sekty<sup>145</sup> [filozoficznej] (tutaj konflikt między perypatetykami jest pozornie mały, podczas gdy w obrębie sekty stoickiej i platońskiej jest bardzo duży). Z tego powodu moje postanowienie było tym bardziej stanowcze, aby omijać ich argumenty, jednocześnie naśladowując model dostarczony przez dowód geometryczny. Teraz tym, którzy chcą kultywować dowód w stylu geometrycznym, należy doradzić, aby przeszli gruntowne szkolenie w tym zakresie. A potem aby przeczytali moją pracę *O dowodzeniu logicznym*<sup>146</sup> złożoną z piętnastu tomów. Napisałem również wiele innych prac wyłącznie jako ćwiczenie osobiste. Spośród nich niektóre zginęły w ogniu, który strawił Świątynię Pokoju, inne zostały przekazane przyjaciółom i znajdują się obecnie w wielu prywatnych kolekcjach, podobnie jak w przypadku innych moich prac. Jednak nawet te z moich pism, które opuściły moje posiadanie, czy to przez mój własny podarunek dla przyjaciół, czy też przez kradzież ze strony służby domowej, wróciły do mnie później. Wśród nich znajdują się trzy tomy komentarza *O interpretacji Arystotelesa*<sup>147</sup>. Cztery z pierwszej spośród jego książek o sylogizmie i ta sama liczba w drugiej – [s. 42] te książki są teraz prawie powszechnie określane jako *Wczesne analizy*<sup>148</sup>, podczas gdy te na temat logicznego dowodzenia [są określane jako] *Późniejsze analizy*<sup>149</sup>. Sam Arystoteles określa pierwszą swoją książkę jako *O sylogizmie*, a drugą – jako *O demonstra-*

<sup>145</sup> Tekst grecki: *ἐαυτοῖς δὲ πάλιν ἰδίᾳ τοὺς καθ' ἐκάστην αἴρεσιν [...]*.

<sup>146</sup> *περὶ τῆς ἀποδείξεως πραγματεῖαν – Institutio logica* (gr. *Εἰσαγωγή διαλεκτικῆ*). Por. *Galenī Institutio logica*, ed. K. Kalbfleisch, Leipzig 1896. Jest to małe dzieło, zachowane jedynie fragmentarycznie, w którym Galen czyni wprowadzenie w zasady logiki. Zob. Galen, *Selected works*, przyp. 18, s. 402; Ullmann, *Die Medizin im Islam*, nr 63, s. 51; G. Fichtner, *Corpus Galenicum: Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen 2004, s. 138, nr 401. Por. *Hunāīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 117; § 126, s. 116-118 oraz s. 117-119.

<sup>147</sup> τὸ περὶ ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους.

<sup>148</sup> ἀναλυτικῶν προτέρων.

<sup>149</sup> Tekst grecki: *ὡσπερ γε καὶ ‘δευτέρων’ τὰ [δὲ] περὶ τῆς ἀποδείξεως*. Dzieło Arystotelesa znane jako *Analizy „drugie”* lub *Analizyki wtórne*, por. Arystoteles, *Dzieła wszystkie*, t. 1, tł. K. Leśniak, Warszawa 1990.

*cji*<sup>150</sup>. Mam też zachowany komentarz do tej ostatniej pracy – sześć tomów do pierwszej książki, pięć do drugiej. Żaden z tych komentarzy nie był przeznaczony do publikacji. Również nie [przeznaczyłem do publikacji] sześciu tomów [komentarza] do dzieła Teofrastos<sup>151</sup> *O Twierdzeniu i zaprzeczeniu*<sup>152</sup>. Praca na temat utworu Eudemiusza *O mowie*<sup>153</sup> natomiast została napisana wcześniej na prośbę przyjaciół. Na temat dzieła [Arystotelesa] *Dziesięć kategorii*<sup>154</sup> nie sporządziłem wcześniej ani dla siebie, ani dla innych. Kiedy później znajomy poprosił mnie o coś w sprawie rozwiązania pytania postawionego w tej pracy, [napisałem komentarz] z stanowczą instrukcją, że powinien pokazywać go tylko uczniom, którzy już przeczytali *Kategorie* z nauczycielem lub przynajmniej, aby zaczął od kilku innych komentarzy, takich jak [s. 43] Adrastosa i Aspaziosa. Jako chłopiec, kiedy mój ojciec po raz pierwszy wysłał mnie na nauki z kimś, kto nauczał logicznej teorii Chryzypa<sup>155</sup> i innych wielkich stoików, napisałem dla siebie *Kilka uwag do ksiąg sylogistycznych Chryzypa*<sup>156</sup>. Zostały one w Pergamonie wraz z wieloma innymi notatkami, które sporządziłem w młodości, ale zostały one przekazane przez służącego komuś, kto o nie poprosił, a później upublicznione przez tych, którzy weszli w ich posiadanie. Następnie skomponowałem szereg prac po [napisaniu] *O dowodzeniu logicznym*, które dają pełniejszy opis zagadnień poruszanych w tej pracy: jedną [księgę] *O tym, co jest potrzebne w dowodzeniu*<sup>157</sup>, jedną [księgę] *O przeoczeniu przesłanek w przedstawianiu dowodu*<sup>158</sup>, jedną [księgę] *O przedstawianiu dowodów o jednakowej wadze*, jedną [księgę] *O dowodzeniu „z jakiego powodu”*<sup>159</sup>, jedną [księgę] *O liczbie sylogizmów*<sup>160</sup>, dwie [księgi] *O przykładach (paradygmatach)*<sup>161</sup>, jedną *O argumentacji przez indukcję*<sup>162</sup>, jedną

<sup>150</sup> ὡς περὶ συλλογισμοῦ γεγραμμένων αὐτῷ μέμνηται, τῶν δὲ δευτέρων ὡς περὶ ἀποδείξεως [...].

<sup>151</sup> τὰ ἐξ [τὰ] εἰς τὸ Θεοφράστου βιβλίον. Chodzi o Teofrasta z Eresos (371-287).

<sup>152</sup> περὶ καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως.

<sup>153</sup> περὶ λέξεως Εὐδήμου.

<sup>154</sup> Tekst grecki: τοῦ δὲ τῶν δέκα κατηγοριῶν [...].

<sup>155</sup> Chryzyp z Soloj, przedstawiciel myśli stoickiej. Zmarł pomiędzy 204 a 207 rokiem przed Chrystusem.

<sup>156</sup> τῶν Χρυσίππου συλλογιστικῶν βιβλίων.

<sup>157</sup> περὶ τῶν ἀναγκαίων εἰς τὰς ἀποδείξεις.

<sup>158</sup> περὶ τῶν παραλειπομένων προτάσεων ἐν τῇ λέξει τῶν ἀποδείξεων.

<sup>159</sup> περὶ τῶν κατὰ <τὸ> διότι ἀποδείξεων.

<sup>160</sup> περὶ τοῦ τῶν συλλογισμῶν ἀριθμοῦ.

<sup>161</sup> περὶ παραδείγματος.

<sup>162</sup> περὶ ἐπαγωγῆς.

*O tym, co jest odbiciem podobieństwa (eikonos)*<sup>163</sup>, *trzy O podobieństwach (homoitētos)*<sup>164</sup>, *jedną O poglądach na temat pochodzenia*<sup>165</sup>, *O tym, co oznacza „gatunek” i „rodzaj” oraz terminy używane w połączeniu [s. 44] z nimi w mowie potocznej*<sup>166</sup>, *O możliwości*<sup>167</sup>, *trzy [księgi] O słowach terminach w więcej niż jednym znaczeniu*<sup>168</sup>, *jedną [księgę] O ogólnych i specyficznych [pojęciach (?)] w sztuce*<sup>169</sup>, *jedną [księgę] O argumentach, które same się podważają*<sup>170</sup>, *jedną O dopuszczalnej przesłance*<sup>171</sup> (dowodowej), *jedną [księgę] O sylogizmie według przesłanek mieszanych*<sup>172</sup>, *jedną [księga] O sposobie rozróżniania pytań o znaczeniu praktycznym od znaczeń werbalnych i semantycznych*<sup>173</sup>, *jedną O Kleptomachosie*<sup>174</sup> *i rozwiązywaniu jego dowodu*<sup>175</sup>, *dwie O zasadzkach rozmownych, które dzielimy*<sup>176</sup>, *Do Faworyna*<sup>177</sup> *za najlepsze nauczanie*<sup>178</sup>, *jedną [księgę] Do Faworyna o Epiktecie*<sup>179</sup>, *[jedną O zastosowaniu sylogizmu]*<sup>180</sup>, *jedną O najlepszej*

<sup>163</sup> περὶ εἰκόνοσ.

<sup>164</sup> περὶ ὁμοιότητοσ.

<sup>165</sup> περὶ <τῶν> ἐξ ὑποθέσεωσ ἀρχῶν ἔν.

<sup>166</sup> περὶ <τῶν> κατὰ τὸ γένοσ καὶ τὸ εἶδοσ καὶ τῶν συζυγούτων αὐτοῖσ σηματομένωσ ἡμῖν κατὰ τὴν αὐτόματον φωνήν.

<sup>167</sup> περὶ τοῦ δυνατοῦ.

<sup>168</sup> περὶ τῶν πολλαχῶσ λεγομένων τρία.

<sup>169</sup> περὶ τῶν ἐν ταῖσ τέχναισ κοινῶσ καὶ ἰδίωσ.

<sup>170</sup> περὶ τῶν ἑαυτοῦσ περιτρεπόντων λόγων.

<sup>171</sup> περὶ τῶν ἐνδεχομένων προτάσεωσ.

<sup>172</sup> περὶ τῶν ἐκ μικτῶσ προτάσεωσ [καὶ] συλλογισμῶσ.

<sup>173</sup> ‘ὅπωσ χρηὶ διακρίνειν τὴν πραγματικὴν ζήτησιν τῆσ κατ’ ὄνομα καὶ [τὸ] σηματομένωσ’.

<sup>174</sup> Κλειτομάχοσ – z pochodzenia Kartagińczyk. Studiował w Atenach pod kierunkiem Karneadesa z Cyreny. Przybył do Aten ok. 162/163 roku przed Chrystusem. Był przedstawicielem nurtu sceptycznego. Z jego prac nie zachowało się nic. Wiadomo jednakże, że Cynceron wykorzystywał je w niektórych swoich dziełach. Cynceron wspomina, że po zniszczeniu Kartaginy (146 rok przed Chrystusem) Kleptomachos napisał dzieło, w którym pocieszał swoich rodaków (Cicero, *Tusculanae Quaestione* III 22). Edycja: *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia: Tusculanae disputationes*, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana 1220, Max Pohlenz, Tybinga 1982.

<sup>175</sup> περὶ Κλειτομάχοσ καὶ τῶσ τῆσ ἀποδείξεωσ αὐτοῦ λύσεωσ· περὶ τοῦ κοινοῦ λόγου.

<sup>176</sup> περὶ τοῦ κοινοῦ λόγου.

<sup>177</sup> ὁ Φαβωρίνοσ – Faworyn z Arelate był filozofem nurtu sceptycznego, współczesny Galenowi (ok. 80-160). Por. Galen, *Selected works*, przyp. 18, s. 402.

<sup>178</sup> περὶ τῆσ ἀρίστησ διδασκαλίασ πρὸσ Φαβωρίνωσ.

<sup>179</sup> ὑπὲρ Ἐπικτήτοσ πρὸσ Φαβωρίνωσ.

<sup>180</sup> περὶ χρεῖασ συλλογισμῶσ.



sekcje<sup>181</sup>, trzy *O poprawności nazw*<sup>182</sup>, [O tym, że wszystkie istniejące rzeczy są jednym i wieloma]<sup>183</sup>, dialogi filozoficzne o tym, że *Ze sprzecznych zdań niemożliwe jest, aby wynikało to samo*<sup>184</sup>, jedną *O demonstracji odkryć*<sup>185</sup>, dialogi z konkretnym filozofem na temat wspólnych pojęć<sup>186</sup>, jedną *Przeciw tym, którzy bezczelnie interpretują nazwy*<sup>187</sup>, [O tym, co wyłączne i wspólne dla sztuki], trzy *Na [s. 45] temat założeń sztuki*<sup>188</sup>, *Znaczenie terminów „rodzaj” i „gatunek” oraz użyte z nimi terminy*<sup>189</sup>, jedną księgę *O podsumowaniu teorii dowodu*<sup>190</sup>, *Orzeczenie pomiędzy sprzecznymi doktrynami*<sup>191</sup>, jedną wykazującą, że *ilość pierwszej substancji jest niepodzielna*<sup>192</sup>, [jedną *O tym, co pierwsze*]<sup>193</sup>, jedną na temat *Dowodzenia przez [stwierdzenie] „niemożliwe”*<sup>194</sup>, jedną *O rzeczach, które mają jakiś cel*<sup>195</sup>, *O badaniu słowa i jego znaczeniach*<sup>196</sup>.

### [Księgi na temat filozofii moralnej]

12. Moje opinie na temat filozofii moralnej zostały wyjaśnione w kolejnych księgach: *O diagnozie schorzeń i błędach w odniesieniu do każdej osoby*<sup>197</sup>, dwie księgi, *O charakterach*<sup>198</sup>, cztery księgi, *Przeciw atakowi*

<sup>181</sup> περὶ τῆς ἀρίστης αἰρέσεως – być może chodzi tu o dzieło [De optima secta ad Thrasybulum], t. 1, Kühn, s. 106-223.

<sup>182</sup> περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος.

<sup>183</sup> περὶ τοῦ τῶν ὄντων ἕκαστον ἓν τ' εἶναι καὶ πολλὰ.

<sup>184</sup> περὶ τοῦ 'ὅτι τοῖς ἀντικειμένοις ἓν καὶ ταῦτόν ἐξ ἀνάγκης ἀκολουθεῖν ἀδύνατόν ἐστιν'.

<sup>185</sup> περὶ τῆς ἀποδεικτικῆς εὐρέσεως.

<sup>186</sup> διάλογοι πρὸς φιλόσοφον † ιδίως <περὶ> τοῦ κατὰ τὰς κοινὰς ἐννοίας [...] – tekst w tym miejscu jest nieodwracalnie uszkodzony.

<sup>187</sup> πρὸς τοὺς ἐπηρεαστικῶς ἀκούοντας τῶν ὀνομάτων.

<sup>188</sup> [περὶ (45) τῶν ἰδίων καὶ κοινῶν ἐν ταῖς τέχναις·] περὶ τῆς ἢ τῶν τεχνῶν συστάσεως τρία – przypuszczalnie jest to dzieło *Dla Patrofila*, o założeniach, że medycyna jest jedną ze sztuk.

<sup>189</sup> περὶ τῶν σημασιμένων ἐκ τῆς <κατ'> εἶδος καὶ γένος φωνῆς καὶ τῶν παρακειμένων αὐτοῖς.

<sup>190</sup> σύνοψις τῆς ἀποδεικτικῆς θεωρίας.

<sup>191</sup> περὶ τῆς κρίσεως τῶν διαφωνούντων ἐν τοῖς δόγμασιν.

<sup>192</sup> 'ὅτι τῆς πρώτης οὐσίας ἀχώριστος ἢ ποσότης'.

<sup>193</sup> [περὶ τοῦ προτέρου ἓν].

<sup>194</sup> περὶ τῆς δι' ἀδυνατότου ἀποδείξεως.

<sup>195</sup> περὶ τῶν ἐνεκά του γιγνομένων.

<sup>196</sup> περὶ τῆς κατ' ὄνομα καὶ σημασιόμενον ζητήσεως.

<sup>197</sup> περὶ τῶν ἰδίων ἐκάστῳ παθῶν καὶ ἀμαρτημάτων τῆς διαγνώσεως.

<sup>198</sup> περὶ ἠθῶν.



*Faworyna na Sokratesa*<sup>199</sup>, *O uwolnieniu z cierpienia*<sup>200</sup>, jedną [księgę] *O celu filozofii*<sup>201</sup>, *O relacji osoby dokonującej publicznej demonstracji z jego słuchaczami*<sup>202</sup>, jedna [księga], *O ludziach, którzy czytają w tajemnicy*<sup>203</sup>, jedna [księga], jedną [księgę] *O tym, aby kara była adekwatna do popełnionego przestępstwa*<sup>204</sup>, *Dyskurs [s. 46] Bakchidesa i Cyrusa w auli Menarchosa*<sup>205</sup>, jedna [księga], *O audytorium i dialogach*<sup>206</sup>, jedna [księga], *Do mówców i forum*, jedna [księga]<sup>207</sup>, jedną *O przyjemności i cierpieniu*<sup>208</sup>, *O tym, co wynika z każdego celu wybranego w życiu*<sup>209</sup>, jedna [księga], *O tym, co zostało powiedziane do zwolenników sekt*<sup>210</sup>, jedna [księga], *O jednomyślności*<sup>211</sup>, jedna [księga], *O skromności*<sup>212</sup>, dwie [księgi], jedna [księga], *O rzeczach mówionych publicznie*<sup>213</sup>, *Przeciw pochlebcom*<sup>214</sup>, dwie [księgi], *O oszczerstwie*<sup>215</sup>, który zawiera również materiał autobiograficzny, *siedem Kroniskoi*<sup>216</sup> w jednej [księdze] [skierowane do nich na temat sekt]<sup>217</sup>, *O rzeczach wypowiedzianych publicznie w obecności Pertinaksa*<sup>218</sup>, jedna [księga], *O tym, na ile należy uwzględnić szacunek i opinię publiczną*<sup>219</sup>, *O sporządzaniu testamentu*<sup>220</sup>.

<sup>199</sup> πρὸς τὸν Φαβωρίων κατὰ Σωκράτους.

<sup>200</sup> περὶ ἀλμπίας.

<sup>201</sup> περὶ τοῦ κατὰ φιλοσοφίαν τέλους.

<sup>202</sup> περὶ τῆς τῶν ἐπιδεικνυμένων <πρὸς> τοὺς ἀκούοντας συνουσίας.

<sup>203</sup> περὶ τῶν ἀναγιγνωσκόντων λάθρα – tutaj prawdopodobnie w znaczeniu czytania w ciszy. Por. Galen, *Selected works*, przyp. 21, s. 402.

<sup>204</sup> περὶ ἀμαρτημάτων καὶ κολάσεως ἰσότητος.

<sup>205</sup> περὶ τῆς ἐν αὐλῇ Μενάρχου διατριβῆς πρὸς Βακχίδην καὶ Κῦρον.

<sup>206</sup> περὶ τῆς ἐν τοῖς διαλόγοις συνουσίας.

<sup>207</sup> πρὸς τοὺς ἀγοραίους ῥήτορας.

<sup>208</sup> περὶ ἡδονῆς καὶ πόνου.

<sup>209</sup> περὶ τῶν ἀκολουθῶν ἐκάστω τέλει βίων.

<sup>210</sup> περὶ τῶν δημοσίων ῥηθέντων πρὸς τοὺς ἀπὸ τῶν αἰρέσεων.

<sup>211</sup> περὶ ὁμονοίας.

<sup>212</sup> περὶ αἰδοῦς.

<sup>213</sup> περὶ τῶν δημοσίων ῥηθέντων κατὰ κολάκων.

<sup>214</sup> περὶ αἰδοῦς.

<sup>215</sup> περὶ τῶν δημοσίων.

<sup>216</sup> Κρονίσκοι ἐπτὰ ἐν ἐνί – termin Κρονίσκοι jest niejasny. Por. Galen, *Three Treatises: On my Own Books*, ed. E. Hayes – S. Nimis, Oxford 2014, s. 75.

<sup>217</sup> [πρὸς τοὺς ἀπὸ τῶν αἰρέσεων] – tekst uzupełniony.

<sup>218</sup> <περὶ> τῶν ἐπὶ Περτίνακος δημοσίων ῥηθέντων – ὁ Περτίναξ - *Publius Helvius Pertinax* (żył w latach 126-193). Cesarz Rzymu w roku 193.

<sup>219</sup> μέχρι πόσου τῆς παρὰ τοῖς πολλοῖς τιμῆς καὶ δόξης φροντιστέον ἐστίν’.

<sup>220</sup> περὶ διαθηκῶν ποιήσεως.

### [Prace na temat filozofii Platona]

13. Jedna [księga] *O sekcje Platona*<sup>221</sup>, *Komentarz o błędnych wnioskowanych medycznych w „Timajosie”*<sup>222</sup>, cztery [księgi], *O zwolennikach [Platona] lub [przeciwnikach] Platona*<sup>223</sup>, trzy [księgi], *O teorii logicznej Platona*, jedna [księga], osiem ksiąg podsumowujących dialogi Platona, *Procedury analityczne [podane] w „[dialogu] Filebos”*<sup>224</sup>, jedna [księga], *O częściach władzach duszy (psychē)*<sup>225</sup>, trzy [księgi], *O zdolnościach duszy podążających za mieszaninami ciała*<sup>226</sup>, *O opiniach Hippokratesa i Platona*<sup>227</sup>, dziewięć [ksiąg].

### [s. 47] [Prace dotyczące filozofii Arystotelesa]

14. *Komentarz do „Interpretacji”*<sup>228</sup>, trzy [księgi], cztery księgi do [księgi] pierwszej „O wczesnej analizie”<sup>229</sup> oraz cztery księgi do księgi drugiej, sześć [ksiąg] do pierwszej [księgi] *O analizie późniejszej*<sup>230</sup> oraz pięć do drugiej, cztery [księgi] do *dziesięciu kategorii*<sup>231</sup>, sześć tomów do [pracy] Teofrasta *O afirmacji zaprzeczeniu*<sup>232</sup>, trzy księgi na temat [dzieła] *O rozprawianiu na różne sposoby*<sup>233</sup>, jedna *O pierwszym nieporuszonym poręczycielu*<sup>234</sup>, trzy [księgi] dotyczące pracy Edemiusza *O przemowie*<sup>235</sup>, jedna *O dowodzeniu przy pomocy [stwierdzenia] „ponieważ”*<sup>236</sup>, jedna *O sylogizmach pochodzących z mieszanych przesłanek*<sup>237</sup>, *O sofistyce językowej*<sup>238</sup>.

<sup>221</sup> Περὶ τῆς Πλάτωνος αἰρέσεως.

<sup>222</sup> περὶ τῶν ἐν τῷ Πλάτωνος Τιμαίῳ ἰατρικῶς εἰρημένων ὑπομνήματα.

<sup>223</sup> πρὸς τοὺς ἐταίρους ἢ Πλάτων.

<sup>224</sup> περὶ τῶν ἐν Φιλήβῳ μεταβάσεων.

<sup>225</sup> περὶ τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν καὶ δυνάμεων.

<sup>226</sup> ‘ὅτι ταῖς τοῦ σώματος κράσεσιν αἱ τῆς ψυχῆς ἔπονται δυνάμεις’ [β’· καὶ ἄλλο καθ’ ἑτέραν ἔκδοσιν].

<sup>227</sup> περὶ τῶν Ἰπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων.

<sup>228</sup> Εἰς τὸ περὶ ἐρμηνείας ὑπομνήματα.

<sup>229</sup> προτέρων ἀναλυτικῶν τοῦ προτέρου <ὑπομνήματα τέτταρα.

<sup>230</sup> ὑπομνήματα τέτταρα, τοῦ δευτέρου τέτταρα, δευτέρων δὲ τοῦ προτέρου.

<sup>231</sup> τὰς δέκα κατηγορίας ὑπομνήματα.

<sup>232</sup> εἰς τὸ περὶ καταφάσεως καὶ ἀποφάσεως Θεοφράστου ὑπομνήματα ἕξ.

<sup>233</sup> εἰς τὸ περὶ τοῦ ποσαχῶς [τὰ] ὑπομνήματα.

<sup>234</sup> τὸ ‘πρῶτον κινουῦν ἀκίνητον <αὐτό>’.

<sup>235</sup> εἰς τὸ περὶ λέξεως Εὐδήμου ὑπομνήματα.

<sup>236</sup> περὶ τῶν κατὰ τὸ διότι ἀποδείξεων.

<sup>237</sup> περὶ τῶν ἐκ μικτῶν προτάσεων συλλογισμῶν.

<sup>238</sup> περὶ τῶν παρὰ τὴν λέξιν σοφισμάτων.

**[Prace dotyczące dzieł filozofów stoickich]**

15. *Teoria logiki Chryzypa*<sup>239</sup>, trzy księgi, trzy [księgi] do komentarza Chryzypa na temat „Pierwszego sylogizmu” [oraz] jedna do drugiej jego księgi na temat sylogizmu<sup>240</sup>, siedem ksiąg *O mocy i teorii logiki*<sup>241</sup>, pierwszą i drugą księgę *O zastosowaniu twierdzeń związanych z sylogizmem*<sup>242</sup>, jedna [księga] wykazująca, że geometria analityczna<sup>243</sup> jest lepsza niż [geometria] u stoików, [*O tym co niezbędne do wykazania spekulacji sylogistycznych, dwie księgi*]<sup>244</sup>.

**[s. 48] [Prace na temat filozofii Epikura]**

16. Dwie [księgi] *O szczęśliwym i błogosławionym życiu według Epikura*<sup>245</sup>, *Epikur „O niewyraźnej samotności”*<sup>246</sup>, jedna na temat argumentacji, że Epikur niewłaściwie opisuje warunki przyjemności<sup>247</sup>, *O sekcje hedonistów*<sup>248</sup>, jedna omawiająca *Czy znajomość nauk przyrodniczych jest przydatna dla filozofii moralnej*<sup>249</sup>, na temat sofistów Metrodorusie ksiąg dziesięć<sup>250</sup>, *List do Celsusa epikurejczyka*<sup>251</sup>, *List do Pudentiana epikurejczyka*<sup>252</sup>.

**[Prace na temat zainteresowań językowych i retorycznych]**<sup>253</sup>

17. Czterdzieści osiem [ksiąg] słownika na temat słów użytych przez Ateńczyków w pismach prozatorskich<sup>254</sup>, trzy [księgi] *O terminologii politycznej u Eupolisa*<sup>255</sup>, pięć [ksiąg] *O terminologii politycznej u Aristofanessa*<sup>256</sup>, dwie [księgi] *O terminologii politycznej Kratinusa*<sup>257</sup>, jedną [księgę]

<sup>239</sup> Περὶ τῆς κατὰ Χρῦσιππον λογικῆς θεωρίας.

<sup>240</sup> τῆς Χρῦσιππου συλλογιστικῆς πρώτης ὑπομνήματα τρία, δευτέρας.

<sup>241</sup> περὶ τῆς λογικῆς δυνάμεως καὶ θεωρίας.

<sup>242</sup> περὶ τῆς χρειᾶς τῶν εἰς τοὺς συλλογισμοὺς θεωρημάτων πρώτων καὶ δεύτερον.

<sup>243</sup> ἡ γεωμετρικὴ ἀναλυτικὴ.

<sup>244</sup> [περὶ τῆς χρειᾶς τῶν εἰς τοὺς συλλογισμοὺς θεωρημάτων β’].

<sup>245</sup> Περὶ τῆς κατ’ Ἐπίκουρον εὐδαίμονος καὶ μακαρίου.

<sup>246</sup> περὶ τῆς κατ’ Ἐπίκουρον ἀμαυροῦς <μένης> ἡδονῆς.

<sup>247</sup> ‘ὅτι τὰ ποιητικὰ τῆς ἡδονῆς ἔλλιπῶς Ἐπικούρω λέλεκται’ ἔν.

<sup>248</sup> περὶ τῆς Ἡδονικῆς αἰρέσεως.

<sup>249</sup> ‘εἰ ἡ φυσιολογία χρήσιμος εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν’.

<sup>250</sup> περὶ τῶν πρὸς τοὺς σοφιστὰς ἐν<νέα> Μητροδώρου.

<sup>251</sup> ἐπιστολὴ πρὸς Κέλσον Ἐπικούρειον.

<sup>252</sup> ἐπιστολὴ Πουδεντιανοῦ Ἐπικούρειου.

<sup>253</sup> Wzmiankę na temat tych dzieł Galena można odnaleźć u Hunaīna. Zob. *Hunaīn ibn Ishāq on His Galen Translation*, § 141, s. 128-129.

<sup>254</sup> τῶν παρὰ τοῖς Ἀτικοῖς συγγραφεῦσιν ὀνομάτων τεσσαράκοντα ὀκτώ.

<sup>255</sup> τῶν παρ’ Εὐπόλιδι πολιτικῶν ὀνομάτων.

<sup>256</sup> τῶν παρ’ Ἀριστοφάνει πολιτικῶν ὀνομάτων.

<sup>257</sup> τῶν παρὰ Κρατίνῳ πολιτικῶν ὀνομάτων.

*O przykładach słów charakterystycznych dla twórców komedii*<sup>258</sup>, jedną [księgę] *Czy tekst starożytnej komedii jest wartościową częścią programu nauczania*<sup>259</sup>, sześć [ksiąg] *O tych, którzy krytykują solecyzm językowy*<sup>260</sup>, *Zbiór ważnych terminów Attyckich*<sup>261</sup>, jedna [księga], *O przejrzystości i jej braku*<sup>262</sup>, jedna [księga], *Czy ta sama osoba może być krytykiem literackim i gramatykiem*<sup>263</sup>.

<sup>258</sup> τῶν ἰδίων κωμικῶν ὀνομάτων παραδείγματα.

<sup>259</sup> ‘εἰ χρήσιμον ἀνάγνωσμα τοῖς παιδευομένοις ἢ παλαιὰ κωμῳδία’.

<sup>260</sup> πρὸς τοὺς ἐπιτιμῶντας τοῖς σολοικίζουσι τῇ φωνῇ ἔξ [ἐν ἄλλοις ζ’].

<sup>261</sup> Ἀττικῶν παράσημος.

<sup>262</sup> περὶ σαφηνείας καὶ ἀσαφείας.

<sup>263</sup> ‘εἰ δύναται τις εἶναι κριτικὸς καὶ γραμματικὸς’.